

5159

✓

ЗКП14.

У-81

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ (Բ) ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

№ 2

ԿՈՒՍՊՐԱՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 2

ՄՈՒՐԵՆ ՄՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

1 AUG 2005

Պրոկտորներ բոլոր լեկցիաների, միացե՛ք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ (Բ) ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

№ 2

Կ Ո Ւ Ս Պ Ա Տ Ի Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

№ 2

ՅԿՈԴ

Վ-ՅԻ

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

(ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

07 AUG 2013

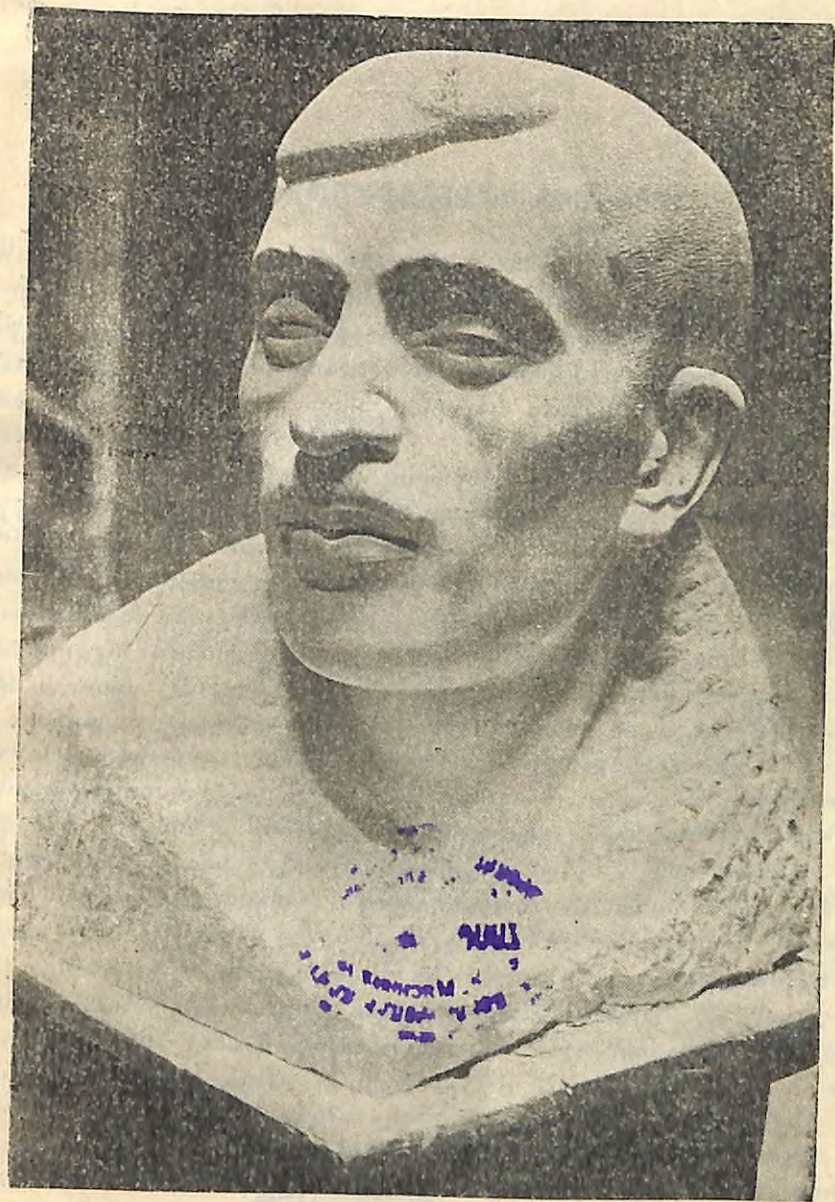
17991

5159

Գրականություն 165ր. Տիրաժ 1500.
Պետրասի 2-դ տպարան Յերեվանում—433

1344 54

Գործ Արա Սարգսյանի.
ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԸ

Սուրեն—Տիմաֆեյ Սպանդարյանը Լենինյան հին գվարդիայի լավագույն յեւ լազանդավոր ներկայացուցիչներից մեկն էր, անհաշտ, անշեղ մի բայլչեմիկ, վորի համար կուսակցութեան յեւ հեղափոխութեան շահը վեր եր ամեն բանից, անձնական-ընտանեկան ամեն մի նեղ կապից ու հոգսից։ Իր հեղափոխական—մարքսիստական հիմնական դասերն ու կոմիւլաժըրը ընկ. Սուրենն ստացավ Մոսկվայում, 1903—4—5 բուռն տարիներին, նա կովեց կարմիր Պրեսնայի դեկտեմբերյան բարիկադների վրա յեւ 1906 թ. գարնանը Կովկաս վեղադարձավ վոչ իբրեւ պարտված զինվոր։ Նախ Թիֆլիսում, ապա Բազում, ընկ. Սուրենը հեղափոխական աշխատանքի նետվեց Պրեսնայի մարտիկի ատելութեամբ դեպ միապետական ուժերի յեւ խորը թերահավատութեամբ դեպ մենշեւիկների հեղափոխականութեանը. մենշեւիկների դեմ նա սուր ու թունալից լեզու ուներ։ Հակամենշեւիկյան իր անզուսպ խանդին այստեղ, Անդրկովկասում, պայքարի մեջ, ընկ. Սուրենն ավելացրեց նույնպիսի անզուսպ մի ատելութուն նաեւ հայ ծխական—ազգայնական «սոցիալիստներ»՝ սպեցիֆիկների ու դաշնակցականների նկատմամբ։ Ընկ. Սպանդարյանի կրակոտ՝ սպանիչ խոսքն ու գործը հեղափոխութեան թշնամիների ու բանվոր դասակարգի կեղծավոր բարեկամների դեմ, սակայն, անփոքնաշար անարխիստի հիստերիկա չեր, այլ կտրուկ լեզու մարտական, անհաշտ բայլչեմիկի։ Հեղափոխական մարքսիզմի յեւ լենինիզմի գիտական հիմունքներն ու ռազմական վոգին նա հիանալիորեն յուրացրած եր յեւ ուներ խոհուն պրոպագանդիստի, աշխուժ ժուրնալիստի յեւ մասնական կրակոտ ազիտատորի բոլոր հատկութունները։ Ամենուրեք լրսվում եր նրա՝ ընկ. Տիմաֆեյի յեռանդուն ու սուր խոսքը—կուսակցական ժողովներում, բանվորական միտինգներում, միջֆրակցիոնա կան աղմրկալից համաքույթներում, դիսկուսիաների լարված մթնոլորտում։ Պայքարի ամենատար մոմենտներումն եր հնչում ընկ. Տիմաֆեյի ձայնը, նրա վրա ելին միշտ թափվում մեր ջգայնացած թշնամիների յեւ հակառակորդների պատասխանները։

Բայց ընկ. Սպանդարյանը բանվոր դասակարգի պայքարին ամբողջապես ու լիովին տվել եր վոչ միայն աշխուժ ժուրնալիստի, խոհուն պրոպագանդիստի յեւ մասնական կրակոտ ազիտատորի իր բոլոր ուժերը։ Ընկ. Սուրենը միաժամանակ Լենինյան տիպի կազմակերպիչ եր Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Ալլանվերդիի յեւ Բազմի բանվորների մեջ։ Նրա հմուտ ու յեռանդուն աշխատանքով 1907 թ. մի բանի ամիսների ընթացքում Բազմի Սեւ-բաղաբի ռայոնը մաքրվեց մենշեւիկներից յեւ ռայկոմն ամբողջապես անցավ բայլչեմիկների ձեռքը։ Առաջ բաշխով յեւ պատրաստելով մի ամբողջ

խումբ յերիտասարդ բանվորների՝ ընկ. Տիմաֆեյը Սեւ-բաղաբը դարձրեց բայրեզեմիկյան բերդ, ուր չվախենալով վտտիկանության աչքից, մեր կազմակերպությունը 1907—8 տարիներին ապահով գումարում եր՝ ամենապատասխանատու ժողովներ ու կոնֆերենցիաներ:

Բազմի պրոլետարական հեղափոխական միջնորդում ընկ. Սպանդարյանը վերջնականապես կոփվեց, յեփվեց իբրեւ լենինյան տիպի կուսակցական-բաղաբական գործիչ: 1908—11 տարիների ռեակցիայի ցրտաշունչ հողմերը, բանտը՝ հալածանքներն ու անվերջ զրկանքները չկարողացան կոտրել բայրեզեմիկ Տիմաֆեյի համառ կամքը: Մի բուռն ընկերների հետ Տիմաֆեյը Թիֆլիսում յեւ Բազում վառ եր պահում կուսակցության ջահը, անդու շարունակում զաղտնի աշխատանքը: 1912 թ. համակուսակցական հունվարյան կոնֆերենցիային (Պրագայում) ընկ. Սուրենը մասնակցեց իբրեւ Մեդրկովկասի ներկայացուցիչ յեւ ընտրվեց Կենտրոնական Կոմիտեյի անդամ:

Այդ կոնֆերենցիային մասնակցողները յեւ նրանից հետո Ռուսաստան աշխատանքի վերադարձած ընկերները (նրանց թվումն էր ընկ. Սպանդարյանը) իրավամբ ստացել են «կուսակցության կառուցողների» պատմական անունը: Բանվորական շարժան վերելքի (1912—14 տարիների) ղեկավարության համար կուսակցությունը, ընկ. Լենինի ղեկավարությամբ, Պրագայի կոնֆերենցիայում վոտրի կանգնեցրեց կուսակցության շոգեկառքը՝ Կենտրոնական Կոմիտեն, ապա նաեւ տեղական կազմակերպությունները: Այդ մեծ աշխատանքի համար կանչվածների մեջ էր ընկ. Սուրեն Սպանդարյանը:

Բայց ցարական կառավարության բանտը, դատարանն ու աքսորը ընկ. Տիմաֆեյին ընդմիշտ կտրեցին կուսակցական աշխատանքից յեւ թաղեցին նրան Սիբիրի խորքերում: Ընդամենը վեց ամիս մնացած մինչեւ վերադարձան հեղափոխությունը ընկ. Սպանդարյանը՝ ընկալ:

Պրոլետարիատի ղիկառաւորայի այս վառ ու յեռուն որերին ընկ. Սուրեն—Տիմաֆեյ Սպանդարյանի հերոսական անունը, լենինյան տիպի անհաշտ բայրեզեմիկի, ցարական ռեակցիայի դաժան որերին կուսակցության կառուցողի պայծառ հեղափոխական հիշատակը թող սովորեցնի յեւ վոգեփորի Կոմմունիստական կուսակցության նոր զինվորներին, սոցիալիստական շինարարության նոր սերունդին:

Ս. ՄԱՍՎԵՍՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

ՄԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

Հայ իրականություն համար Սուրեն Սպանդարյանն իր կյանքով և իր մահով մի նոր չերեույթ և, անսովոր ու անհասկանալի այդ իրականության հին-հին գաղափարներով սնված մարդկանց համար: Նրան չէր կարող հասկանալ մեր «ազգային» գործիչն ու հրապարակախոսը, նրա հոգին և նրա կյանքը չէր կարող ըմբռնել ու նկարագրել հայ վիպագիրը:

Սուրենը պատկանում էր հայ ծագում ունեցող այն նոր գաղափարական յերիտասարդությանը, վորը կտրել է իր ընտանիքի գաղափարական կապերը հայ ազգային ինտելիգենցիայի հախկին սերունդներից և վռնիչ չունի սովորելու նրանցից: Սուրենը Ռուսաստանի նոր համապետական կյանքի ավելի հեռու, միջազգային կյանքի, միջավայրի ծնունդ էր: Նրա ուսուցիչները չեն չեղել և չեյին կարող լինել՝ Ստ. Նազարյան, Արծրունի, Բաֆֆի, Քրիստ. Միքայելյան: Նրա հոգևոր հայրերն ու ուսուցիչները չեղել են՝ Չերնիշևսկի, Բելինսկի, Պլեխանով և ապա՝ Մարքս, Ենգելս, Կաուցկի:

Այդ պատճառով նրան տարրերնակ կը լինեի «հայ ինտելիգենտ» անուն տալ միայն նրա համար, վոր նա ծնվել է հայ ընտանիքում: Վռչ պակաս իրավունքով նրան կարելի չէ անվանել ռուսական ինտելիգենտ, բայց ավելի ճիշտ կը լինեի ջնջել նրա անվան կողքից ամեն տեսակ ցեղագրական ածական:

Թույլ ու մաշված կազմվածքը չդիմացավ դուրկ ու չարքաշ կյանքին, մանավանդ Սիրիերի սպիտակ անապատում: Անցյալ տարի ձմեռը նրանից մոտիկ ապրող մի ընկեր գանգատվում էր ինձ իր նամակում, վոր ամիսների ընթացքում սառնամանիքը 47 աստիճանից ցած չի իջել նրանց շուրջը...

Իր հեռավորությունից Սուրենը միշտ հեռաքրքրվում էր կովկասյան գործերով և յերբ այստեղից մի լավ լուր էր ստանում, անչափ ուրախություն ու վոգևորություն էյին արտահայտում նրա նամակները: Ներկա պատերազմի վերաբերմամբ նա պահպանել էր ամենայն հարազատություն իր միջազգային տեսակետի և առանձնապես հրճված էր արտահայտում իր նամակների մեջ, իմանալով, վոր ֆնացած ընկերներն էլ հավատարիմ են իրենց գաղափարներն:

Բայց հաճախ դառնություն ու հուսահատություն էյին արտահայտում նրա նամակները: Նա գանգատվում էր իր առողջությունից ու... անփողությունից: Ընկերներս մոռացել են ինձ՝ գրում էր նա՝ չես կարծես աշխարհից կտրված, կենդանի թաղված լինեմ այս անվերջ ձյունի մեջ: Յեվ այդպիսի դեպքում յես շատ անգամ մտածել եմ.

— Շատ չի անցնի, յերեի, ընկեր, մենք նորից կըհանդիպենք միմյանց և կողք-կողքի կըշարունակենք պալքարել մեր սիրած գործի համար, ի հարկն ավելի նպաստավոր պայմաններում, քան առաջ:

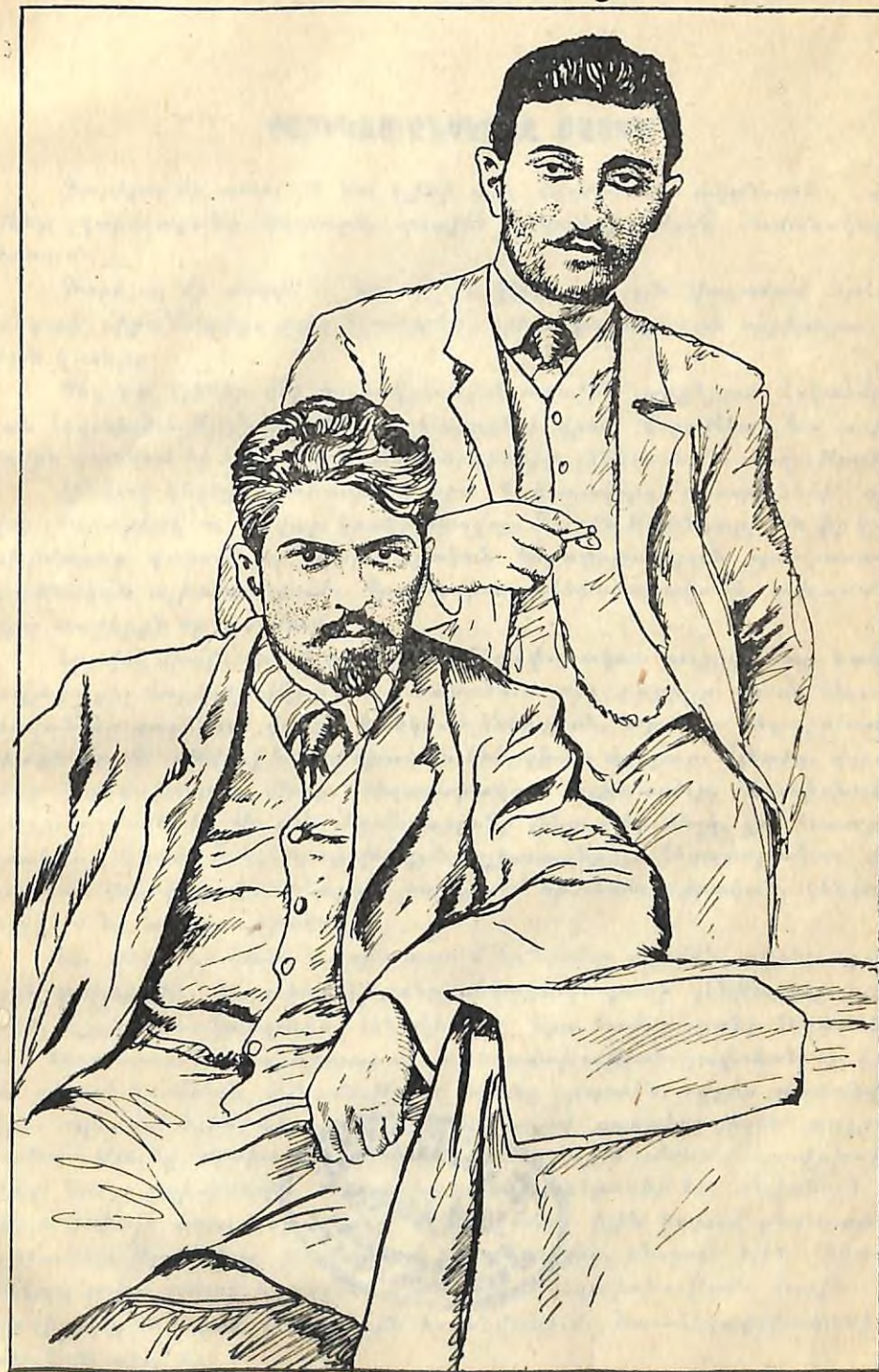
Բայց այդ հուշերը չարդարացան: Սուրենը չկա այլևս և այդքան լի-
րիտասարդ հասակում:

Խոնարհվեց մեր ընկերոջ հիշատակի առաջ և... շարունակեցինք այն-
գործը, վորի համար նա ապրեց ու մեռավ:

Դա կը լինի ամենալավ հարգանքը Սուրենի հիշատակին: *)

ՄԱՐԿՈՍ ԴՆ

ՍՏ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ ՅԵՎ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

*) ԾԱՆՈԹ. ԽՄԲ. ընկ. Շահումյանը սույն հոդվածը գրել է Բազմի-Բաշիովի-
բանախցի, ցարական ցենզուրայի կողմից լենթարկված և թիստ կրճատման:

«Պայքար» № 38, 18 սեպ. 1916 թ.

ԲԱՐԵՎԱՄ-ԸՆԿԵՐՈՋ ՄԱՍԻՆ

Դարձյալ մի տարի, և նա կլինի այն «վոստոմի» ակնատեսը, վորը մենք չկարողացանք կատարել առաջին հեղափոխության ժամանակաշրջանում:

Դարձյալ մի տարի, և նա դուրս կկորզվեր այն վաղաժամ մահվան անգութ ճիրաններից, վորը հրամցրեց նրան քաղաքական սիրիբեցու դաժան կյանքը:

Յեվ նա կլինեի մեր կուսակցության առաջին շարքերում, Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջնակարգ դիրքերի վրա: Վորովհետև նա ամբողջովին գործված էր հեղափոխական եներգիայից, լենինյան մտածողությունից:

Լինելով գեղեցիկ հոգևոր, կրքոտ հակառակորդ, մասսաներին գրավող, համարձակ ու անվախ կրակը նետվող, Սուրեն Սպանդարյանն իր կյանքի իմաստը գտնում էր պրոլետարական հեղափոխություն պատրաստելու գործնական աշխատանքում: Պրոֆեսսորնալ-հեղափոխականի աշխատանքը նրա տարերքն էր կազմում:

Նա վոչ միայն կրում էր իր մեջ հեղափոխական բացկիլը, այլ նաև մի ապշեցուցիչ ճարպիկությամբ էր տարածում այդ բացկիլը: Նրան հեղափոխական էր դարձնում վոչ թե ծածկված եներգիան, այլ նրա հեղափոխական միտքն էր մի անվերջ հեղափոխական եներգիայի աղբյուր: Այնտեղ, վորտեղ չկար հեղափոխական միտք, հեղափոխական աշխատանք, հեղափոխական պայքար,—այնտեղ Սուրեն Սպանդարյանը լինում էր մեղկ, վոչ հետաքրքրական, մեռած: Իսկ հեղափոխական աշխատանքում հեղափոխական պայքարում, հեղափոխական մտքում նա լինում էր հետաքրքրական, կենդանի, այրվում էր անսպառ կրակով:

Նա մինչև իր հոգու խորքն ատում էր նրանց բոլորին, ովքեր ձգտում էին փոխարինել հեղափոխությունը ռեֆորմով, դատի յենթարկել նրան, զրկել նրան դասակարգային հենակետից: Նրա համար դրանք հեղափոխական ճողմաբաններ, պրոլետարական հեղափոխության դավաճաններ էին: Նա ատում էր մինչև թշնամություն նրանց բոլորին, ովքեր տատանվում էին, սպասում էին, դիտում պասսիվ կերպով դասակարգային պայքարի գործողությունը, միմյալն դատողություններ էին անում հեղափոխական ձևով: Նա այդպիսիներին հեղափոխական խաբեբաններ էր անվանում: Նա մինչև փսխելն ատում էր նրանց, ովքեր ահով էին նայում ընդհատակյա գործունեության վրա, խուսափում էին զոհերից, ցնորում էին հեղափոխական աշխատանքի և անդոհ ու անարյուն հեղափոխության մասին: Նա այդպիսիներին հեղափոխական կին էր անվանում: Նա—հեղափոխականի մի իսկական տիպ էր:

Հեղափոխությունը նրա համար—դասակարգերի մի արյունալի ընդհարում, քաղաքացիական պատերազմ էր: Անխուսափելի դասակարգային կռվի համար պրոլետարներ ու կիսապրոլետարներ պատրաստելու համար

գործադրվող ընդհատակյա աշխատանքը—դեպի այդ հեղափոխությունը տանող միակ ճանապարհն է, վորի վրա փռված են բազմաթիվ զոհեր: Յեւ Սուրեն Սպանդարյանն ընկավ, զոհվեց այդ ճանապարհին:

Միթե նա կարող եր չլինել Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջին շարքերում:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն անբաժանելի յն մեր կուսակցությունից: Նա ել նույնպես անբաժանելի յն նրանից: Նա իր հեղափոխական գործունեության հենց առաջին քայլերից պատկանում եր մեր կուսակցության, աշխատում եր բայլերիկների, լենինյանների շարքերում: Նա իրեն չեր բաժանում կուսակցությունից և կուսակցություն—իրենից: Կուսակցությունը նրա համար ամեն ինչ եր: Նրա համար, բացի կուսակցությունից, չկար մի ուրիշ սուրբ բան: Կուսակցության ձայնը—«ամենաբարձր ձայն», իր «խղճի» ձայնն եր:

Լինել բանվորական դասակարգի ազատագրման համար մտրտնչողների կամավոր միություն, կուսակցության անդամ—նշանակում եր Սպանդարյանի համար վոչ այլ ինչ, քան բոլորանավեր անձնատուր լինել հեղափոխության գործին, հրաժարվել անձնական կյանքից, պատրաստ լինել անջատվել ընտանիքից, ապրել անլեզու կերպով, լենինյան դաժան հալածանքների: Յեւ կուսակցության հարկավոր են «մասսայական շարժման ծառայելու համար այնպիսի մարդիկ, վորոնք հատկապես նվիրում են իրենց ամբողջովին սոցիալ-դեմոկրատական գործունեության (Լենին)՝ ապա խնդրեմ, «չես պատրաստ եմ»: Նա կամավոր կերպով մտավ կուսակցություն, մարտնչողների այդ միությունը և կամավոր կերպով ել հանդես եր գալիս կուսակցության ամեն մի կոչին: Ձե վոր այդ միության ղեկավարը Վլադիմիր Իլիչն եր, վորին նա պաշտում եր վաղ ժամանակից: Յերը նա վերադարձավ կուսակցական կոնֆերենցիայից (1912 թ.), վորտեղ նա առաջին անգամ հանդիպեց Լենինին, վերջ չկար նրա՝ Լենինի վերաբերությանը տաժաժ հըմայքին, սերին և հավատարմության: Նա չեր կարողանում խոսել առանց գթաշարժվելու Լենինի մասին: Լենինի սրատես հայացքը ճանաչեց Սուրենի մեջ իսկական կուսակցականին՝ լենինյան մոքով և մտքից նրան Գենտրոնական Կոմիտեի անդամների շարքը:

Միթե նա կարող եր չլինել Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը կատարող լենինյան կուսակցության շարքերում:

Սակայն նա ընկավ հեռավոր Սիբիրում, ինչպես հեղափոխական կուսակցության մի իսկական զինվոր: Վաղահաս մահը հեռացրեց նրան հեղափոխական ավանգարդի շարքերից, հնարավորություն չտալով նրան հասցնել իր սիրած գործը մինչև վերջ և ականատես լինել այդ գործի արդյունքներին:

Նրա մահից հետո մեր կուսակցությունն ու հեղափոխությունն ունեցան այնպիսի հսկայական աջողություններ, վորոնց մասին Սուրեն Սպանդարյանը յերազել եր միայն: Ափսոս, վոր այդ աջողությունների «ակնատես» և հանդիսանում նրա գերեզմանը...

Ս. ԿՕՍՏՅԱՆ

ՈՎ ԵՐ ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԸ

Տաս տարի անցած ե այն օրից, յերը հանգավ հեղափոխական հրաբուխի—Սպանդարյանի—բոցը:

Շուրջ տաս տարի առաջ Տուրուխանի հեռավոր սառը տափաստանում աստիճանաբար վառվեց Սուրենի ալեկոծ սիրտը, վոր ամբողջովին ձեռքտու եր հեղափոխական նվաճումներին, պրոլետարիատի դիկտատուրային:

Վորտեղից չեկավ Սպանդարյանը: Ի՞նչ ուժեր դրդեցին նրան դեպի դասակարգային պայքարի ուղին, հեղափոխական շարժման հանդեպ մատուցած ինչպիսի՞ ծառայությունները դրին նրան Բագվի պրոլետարական ավանգարդի գլուխ, վոր ուղարկեց իր Սուրենին (այն ժամանակ «Տիմոֆի-չին») 1912 թ. Պրագայի կոնֆերենցիան, ուր իրապես առաջին անգամ կազմակերպվեց բոլշևիկյան կենտկոմ, վոր պատերազմ հայտարարեց մենշևիկյան բոլոր հոսանքներին: Այդ բոլոր հարցերը պատկանում են պատմությանը և թող դրանցով զբաղվեն ձեռնհաս անձինք:

Մեզ համար, վոր ճանաչում ելինք Սպանդարյանին և բախտ ունեյինք զգալ նրա հմայքը—իրեն ուսուցչի և բարեկամի—ծանր ունեցիկներին, աքսորի մույլ տարիներում, կարևոր ե այլ բան:

Մեզ համար կարևոր ե մատնանշել անվեհեր մարտիկի մահվան տաս տարուց հետո, թե անդուսպ հեղափոխականի նրա դեմքը մենք վոչ միայն չենք մոռացել, այլ ընդհակառակը, յերը մոռենում են մեծ Հոկտեմբերի տասերորդ տարեդարձի օրերը, հեռավոր տափաստանում զոհված Սպանդարյանի, «Խոկենտի» և մյուս մարտիկների դեմքերը կանգնում են մեր առաջ նոր լույսով, փառքի նոր պսակով:

Յերեք չպետք ե մոռանալ տեղի ու ժամանակի պայմանական հասկացողությունները:

Այժմ պատմական բավական տարածություն վրա, յերը հին իրավակարգի ավերակների վրա բարձրացված և նոր շենք, մենք կառուցում ենք մեր փափագած գործն ազատ ձեռքերով, հեղափոխական յերեսպանակով մեծագույն հաղթությունների մեջ, յետ հոկտեմբերյան կռիվներում փորձված դեպի մեր ուշժերն ունեցած կուռ հավատով: Մեր օրերում պրոլետարիատը առաջ քաշեց բազմաթիվ մեծ ու փոքր Սպանդարյանների: Դա այդպես և, դա—պատմական փորձառություն արդյունքն է:

Բայց մյն ժամանակ, Պետական գումայի խոսարանի, Ստալինյան կախաղանների, աքսորների, տաժանակիր աշխատանքների տարիներում: Շատ կային, արդյոք, այն ժամանակ Սպանդարյաններ:

Ավագ, պատմությունը ցույց ե տալիս մեզ, թե նրանց թիվը շատ քիչ եր, և այդ փոքր խմբակն ատելություններ ատամներ եր կրճատեցնում դեպի փոռ, կալվածատիրական իրավակարգը դողալով ցրտից Սիբիրում, շղթաների մեջ:

Յեւ ահա այդ քչերից մեկն ել Սպանդարյանն եր:

Նա չեկավ սկզբում Սիբիր «վոչ այնքան հեռու», ինչպես ասում եր պահնորդական բաժանմունքը, վորովհետեւ ընկավ միայն Յենիսեյի նահանգի խուլ անկյուններից մեկը՝ Ռիբինսկ գյուղը, անցնելով ետապով 5000 վերստ:

Բայց Սուրենը, կարելի չէ ասել, նոր եր միայն նետվել Բագվի պրո-
լետարիատի բուռն պայքարի մեջ: Նա ապրում եր նրա կյանքով և նրա
սիրտը բաբախում եր հողի շերտերից «հեղուկ վոսկի» արտադրող մարդ-
կանց հետ:

Սև քաղաքի այդ խոռվարար պրոլետարների նման նա չէր կարող հան-
գիստ մնալ, յերբ կապիտալիստական շահագործությունը հասավ իր գա-
զաթնակետին, իսկ բանվորների աղետները սահմաններ չունեցին:

Չեր կարող հանգստացնել նրան նաև աքսորը: Մանավանդ վոր Սու-
րենը անգամ եր կենտրոնի, վորը Պրազայի կոնֆերենցիայի վորոշման հա-
մաձայն, պետք է կազմակերպեր մեծ գործ Ռուսաստանի ներսում:

Յեվ Սուրենը հանդես է գալիս գեկուցումով Սիրիլի խորքում: Նա գի-
տեր, վոր նրա աուդիտորիան բաղկացած է ցարական ժանդարմերիայի
շնորհիվ այս ու այն կողմը ցրված հեղափոխական բեկորներից: Այդ բեկոր-
ները կամ նորից կվերադառնան դեպի մասսաները, կամ ալտերից մոտ
կլինեն այդ մասսաներին ծածկադիր նամակների միջոցով: Ուստի Սպան-
դարյանը գեկուցում է կարգում, վորի համար իշխանությունը նրան կալա-
նավորում է և ուղարկում Տուրուխանկա:

Սակայն, այդ միանգամայն հեռավոր վայրում Սպանդարյանը չէր վը-
հատվում: Յես շատ լավ հիշում եմ, թե ինչպես 1914 թվի մայիսին, մինչև
պատերազմը, նա յեկավ մեր վերին ինգորի գաղութը և չերկու-չերեք որ
մնաց իմ հյուղում: Արդեն այն ժամանակ նա հավում եր ինչ վոր ներքին
հիվանդությունից, բայց նրա խոշոր սև աչքերից առկայծում եր ստեղծու-
թյունները սարսափելի ծանր դրամայի մասին—այդ չերկրի աքսորական-
ների կյանքի, նրանց ինքնասպանությունների, տկարության, հիվանդու-
թյունների մասին: Նա ջղաձգորեն սեղմում եր բուռն ցնցերը, կարծես մե-
կին սպառնալով: Բայց ահա խոսք է բացվում ընդհանուր ծանոթների և
մոտ մարդկանց մասին: Սիրով նա հարցնում է Ստալինի—«Կորալի» մասին,
վոր այն ժամանակ ապրում եր Կուրեյկում: Սվերդլովի, Բազրադի և ուրիշ
շատերի մասին:

Ուսակցություն և սկսվում կուսակցության գործերի մասին: Յեվ այս-
տեղ էլ հանդես է գալիս հեղափոխականը:

Առույգությունը նա պատմում է մեր գաղութին ապահովագրության
պայքարի, «Պրազայի» հաշվությունների մասին, վոր փակվում է ամեն որ
և նորից հարուժվում առնում Պիտերի բանվորների կամքով, Պետական
Դոմայի «վեցյակի» կովի մասին՝ ընդդեմ մենշևիկյան «յոթյակի»—մի խոս-
քով նա ամբողջովին վառվում է և տենդային գույնը նրա դեմքին փոխ-
վում է մեռելային գունատություն: Երբ նա սկսում է ծաղրել մի քանի
դիմադուրի, թուլամորթ աքսորականներին:

Նա կոչ է անում գործելու, վորդուրությունը վառ գույներով նկարա-
գրում է հեղափոխական պայքարի հեռանկարները, նրան հայտնի չեն մայ-
րենի Բագվի գործերը, ուր «Սև քաղաքում» վոտքի չէ կանգնել անլուր շա-
հագործման լծի տակ հեծող պրոլետարիատը, և տեսնում է մոտավոր հաղ-
թությունը: Նա նախատեսում է բարիկադներ Բագվում, Պիտերում և Ռի-
գայում: Յեվ դա, հերավի, համարյա զգացվում եր այն ժամանակ:

Բայց ավա՜ղ: Մեր ակնկալություններին վերջ դրին թնդանոթների վո-

րոտը, հայրենասիրական մանիֆեստացիաների վոռնոցը և ամբողջ Յերկ-
րորդ Ինտերնացիոնալի դավաճանությունը: Շատերը մատնվում են անտար-
բերություն, շատերը դառնում են դասակարգային հայրենասերներ:

Սակայն, Տուրուխանի առաջին «պարավոդականը» Սպանդարյանի երի-
բարեկամ Ստալինի աջակցությամբ Սուրենը չերկրի «մալրաքաղաք» Մոնաս-
տիրսկոյում համախմբում է իր շուրջը աքսորականների լավագույն տարրերին
և իր հրաբորբոք ինտերնացիոնալիզմով հարկադրում է նրանց սրտերին
բաբախել շովինիզմի, պատրիստիզմի դեմ: Նա նախազգում է ուսուցչի հան-
ճարեղ մտքերը, վոր այն ժամանակ գտնվում եր արտասահմանում և աղ-
դարաբեց «պատերազմ պատերազմին»:

Այն, մենք կարող ենք լիակատար իրավունքով ասել այժմ, վոր առա-
ջինը զգացինք այդ լողունդի պատմական անհրաժեշտությունը և նրա ի-
րավացիությունը: Ու դրա «մեղավորը» բավականաչափ Սուրենն եր: Այն
պատճառով, վոր նա աչքովում եր պրոլետարիատի հաղթության միակ մրտ-
քով, հաղթության, վոր, ավա՜ղ, նա չտեսավ, վորովհետև վառվեց հեղափո-
խական հրդեհի նախորդակին:

ՅՍ. ՇՈՒՄՅՍՅԱԿԻ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵՆԲ ՄԱՐՏԻԿԻ ԿՅԱՆԲՆ ՈՒ ԱՇԽԱՏԱՆԲԸ

1905 թվի սեպտեմբերին լես ծանոթացա ընկ. Տիմաֆեյի հետ, վորն
ինձ վրա համոզված է վերին աստիճանի բացարձակ վճռական մարդու տը-
պավորություն թողեց:

Կարճ ժամանակվա միասին կատարած չեռանդուն և կուսակցական տաք
աշխատանքի ընթացքում լես իմացա ընկ. Տիմաֆեյի խիստ անուշը—
Սուրեն Սպանդարյան: Նա հայտնի հասարակական գործչի, հայկական
ազգայնական «Նոր-Դար» թերթի խմբագիր Սպանդար Սպանդարյանի վոր-
դին եր: Վորքան ավելի եյինք միասին աշխատում, լես ավելի և ավելի ե-
յի համոզվում, վոր մենք գործ ունենք մեր կուսակցության պատկանող վնչ
թե սովորական մարդու, այլ արտաքու կարգի ընդունակություններով ոժտ-
ված մի անձնավորության հետ:

Ինձ չերկար չհաջողվեց աշխատել ընկ. Տիմաֆեյի հետ: Մեր միասին
տարած աշխատանքը վերջացավ 1906 թվին: Բայց այդ կարճ ժամանակվա
ընթացքում, մոտավորապես մի տարվա ժամանակաշրջանում, լես նրան տե-
սա աշխատելիս հեղափոխական պայքարի չերկու ծալրահեղ ետապներում:

Նախ, մի մթնոլորտում, վորտեղ հեղափոխական շարժման ալիքն ա-
վելի և ավելի ուժանում, հզորանում եր, չերբ քաղաքական գործունեյու-
թյան ասպարեզն եյին դուրս յեկել բազմաթիվ քաղաքական կուսակցու-
թյուններ և խմբավորումներ, վորոնք հավակնություն ունեցին շարժումը
ղեկավարելու,—այդ ետապը վերջացավ Մոսկվայի պարտությունով: և, չերկ-
րորդ, 1905 թվի դեկտեմբերին—ընդհանուր գործադուլով:

Մենշևիկների և զանազան գույների ազգայնական հոսանքների դեմ
մղած պայքարի տարերքում ընկ. Սուրենը հայտնաբերում եր հայացքնե-
րի հազվագյուտ կապուցություն և տոկունություն:

Միանգամայն ակնհայտ է այն, վոր նա չնայաց մեծացելեր աչքի ընկնող, խոշորագույն նացիոնալիստի ընտանիքում, այնուամենայնիվ այդ հանգամանքը նրան կոել կոմիել եր իբրեւ ամենաանխնա և ամենաանկեղծ ինտերնացիոնալիստի:

1905 թվի պարտութունից հետո առանձնապես դժվար եր հայ մարքսիստ-բոլշևիկները փոքրամիջ խմբակի դրութունը, վորի վրա կատարվելու պոլ հարձակումներ եյին գործում դաշնակցականները և այլ հետադիմական ուժեր:

Դաշնակցութւան պարագլուխները՝ Ոհանջանյանի, Թովչյանի, Սաթաղի և ուրիշների դեմ մղած պայքարում առանձնահատուկ և խոշորագույն դեր եյին կատարում այն ժամանակվա մեր կողմից հրատարակվող սոցիալ-դեմոկրատական թերթերը, վորոնց շուրջն եյին համախմբվել մեր լավագույն հրապարակախոսները: Նրանց շարքում հանգուցալ ընկ. Սպանդարյանն ամենախոշոր դեմքն եր: Վոչ մի վարկյան անգամ նա չի խոսարհել իր մարքսիստական-բոլշևիկյան դրոշակը թշնամիների առաջ: Ընկ. Սըպանդարյանի աչքի ընկնող ոժանդակությամբ եր, վոր Թիֆլիսի հայ բանվորներին հաջողից խուսափել դաշնակցական նացիոնալիզմի իդեական լծից:

Բայց ընկ. Սպանդարյանի տաղանդը Թիֆլիսի նեղ միջոցառում չեր կարող իր գործունեությունը և զարգացման լայն ասպարեզ գտնել: Նրա ընդունակությունների փարթամ զարգացումը կապված է Բաքվում նրա աշխատելու ժամանակաշրջանի հետ, վորն ինձ այլևս չհաջողվեց դիտել: Բաքվա պրոլետարական միջնորդում նա այնքան աչքի ընկավ վոր կուսակցական կյանքի ամենածանր մոմենտին կի անդամ եր:

Վերջին անգամ չես տեսնվեցա նրա հետ 1913 թվին Մետեխի բանտում, մեր կազմակերպության գործի համար նրան Սիրիբ քշելու նախորդակին:

Նրան վիճակված չեր ապրել մինչև մեր որերը: Նա մեզ հետ միասին չվերապրեց պայքարի և հաղթությունների խոշորագույն հերոսական մոմենտները...: Նրան վիճակված չեր իր տաղանդը, իր անսովոր ընդունակությունները սոցիալիստական շինարարության աշխատանքին նվիրաբերել...:

Մահը ժամանակից առաջ խից նրան մեղանից...

Նա մեկն եր մեր ամենից աչքի ընկնող աշխատավորներից: Յերիտասարդ սերունդը պետք է լավ գիտենա այսպիսի մարտիկների կյանքը և գործունեությունը, ինչպիսին ընկ. Տիմաֆեյն եր:

Շ. ԵՂԻՍԱՎԵ.

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

Առաջին նվազ տարրինակ և թվում այն, վոր հենց ինքը, Սուրեն—հայ պահպանողական բունակի հայտնի ներկայացուցիչ, «Նոր Դար» պարբերաթերթի խմբագիր Սպանդար Սպանդարյանի վորդին—կանգ է առնում հեղափոխական այն բանակի գլխին, վորն իր կազմակերպման առաջին օրերից անողոք և անհաշտ պայքար եր հայտարարում «հայրերի» պատգամներին և Կովկասյան նացիոնալիզմին:

...Սուրեն Սպանդարյանը պրոլետարական հեղափոխութւան իսկական դեկավարը և պարագլուխն եր:

Նա պատանեկական տարիներից աշխատել և պայքարել է վորպես հեղափոխական: Յեվ այդ պայքարի ժամանակ ել ընկել է հեղափոխական դիրքերում, վորպես պրոլետարական միջազգայնութւան խիղախ դրոշակակիր:

Յեվ ահա հենց այդ ել «զարմացնում» եր նրանց, վորոնք լսում եյին, վոր այդ աննկուն, համառ և «չափազանց միակողմանի» մեծամասնական ինտերնացիոնալիստ այնքան հայտնի կոնսերվատոր Սպանդարյանի վորդին է:

Հաճախ հենց այդ հանգամանքն ել թելադրում եր բոլորին, մանավանդ մեզ, յերիտասարդ ուսանողներին առանձին հետաքրքրությամբ և աղքատների ակնածանքով վերաբերվել Սուրեն Սպանդարյանի խոսքերին ու գործերին:

Առաջին անգամ չես տեսել եմ նրան Բաքվում, վորքան հիշում եմ 1906-ին:

Այդ ժամանակ չես ուսանում եյի Բաքվի գիմնադիպյում: Մեր ուսանողական կազմակերպությունը բավական մեծ եր և ուժեղ: Սակայն մենք բոլորս տակավին չերիտասարդ լինելով շատ անգամ բավական միամիտ կերպով եյինք մոտենում սոցիալիզմին և սոցիալիստական պայքարի մեթոդներին:

Լավ եմ հիշում Սուրեն Սպանդարյանի յեղևթը Բաքվի կայարանի մոտ, յերկաթուղային բանվորների միտինգին: Ամենից առաջ զարմացնում եր մեզ նրա մշտական իրոնիական ժպիտը:

Սուր, չափազանց սրամիտ նրա ճառերը, մանր բուրժուական սոցիալիզմի անողոք քննադատությունը, արծարծած զաղափարների պարզ և տրամաբանական հիմնավորումը.—այդ բոլորն այնքան կծու ձևով եր առաջադրվում, վոր հաճախ թվում եր «չափազանցրած» և մի քիչ ել «անհարմար» —ընդհանուր հեղափոխական շարժումների պահուն:

Սակայն հենց այդ «կտրուկ» և «սուր» տոնը, հենց այդ արտասովոր «միակողմանիություն» ել մեզ բոլորիս վրա ամենամեծ տպավորություն եյին թողնում:

Իր այդ «միակողմանիությամբ» Սուրեն Սպանդարյանը քանդում եր ամեն մի գաղափարական կամուրջ մարքսիզմի և մանր-բուրժուական սոցիալիզմի միջև, իսկ նրա սուր ճառերն ել ավելի պարզ և հստակ գուցենքով եյին բնորոշում բանվոր դասակարգի հեղափոխական գործելակերպը:

Յերկրորդ անգամ չես տեսել եմ նրան, կարծեմ 1908 կամ 1909-ին—«Բաքվա Բանվոր» յերկշաբաթաթերթի հրատարակության ժամանակ:

Սուրեն Սպանդարյանն այդ շրջանում Ստեփան Շահումյանի և Ս. Նյուշինի հետ միասին վերահիշյալ որդանի խմբագրական կոլլեգիայի մեջ էր մտնում:

Իր հոգվածների տակ հաճախ նա ստորագրում էր «Տ»: Սպանդարյանին գիտելին շատերը, վորպես «ընկեր Տիմոֆեյի»: Յեվ ավելի շուտ այդպես էլ հիշում են նրա ժամանակակիցներից շատերը: Իր փոքր հոգվածների մեջ «ընկեր Տիմոֆեյը» սովորաբար արծարծում էր որվա խնդիրները: Կարդացվում էին հոգվածները մեծագույն հետաքրքրությամբ վորովհետև սրամիտ նկատողությունների առանձին տողերի մեջ ևս յերևում էր կարծես «Տիմոֆեյը» իր մշտական իրոնիայով:

Մեր բազմաթիվ թշնամիներին ամենից շատ զայրացնում էր հենց այդ անողորմ քննադատությունը: Զայրացնում էր առանձնապես այն մեթոդը, վորի միջոցով նա ծիծաղելի յեր դարձնում հակառակորդին, մերկացնում էր նրա տկարամտությունը և արտասովոր պարզությամբ հիմնավորում կովկասյան նացիոնալիզմի բուրժուական աստատը:

Բացի ուսական թերթերից, Սպանդարյանն աշխատակցել է և հայ մարքսիստական որդաններին: «Կայծ»-ի և «Որեր»-ի մեջ նա մի շարք հոգվածներ է գրել առանձնապես քաղաքական առույթա խնդիրների մասին: Այդ հոգվածներից մեկը նվիրված է դաշնակցական արհեստակցական միությունների վերլուծությանը: Ինչպես հայտնի յե, հեղափոխության որերին, ականավոր դաշնակցական գործիչ Յե. Թոփչյանի ձեռնբեցությունը Դաշնակցությունը ձեռնարկել էր արհեստակցական միությունների կազմակերպմանը: Դրանով նա նպատակ ուներ վորոշ խորխորատ փորելու հայ և կովկասյան ուրիշ բանվորների միջև, խափանարար պատենհներին միջոցով կլտրելու հայ բանվորությանը կովկասյան պրոլետարիատից և «ազգային» պրոֆմիությունների միջոցով իրենց ազդեցության ներքո պահել հայ պրոլետարիատի հետամնաց խավերը: Յեվ ահա, անդրադառնալով այդ ուղղությամբ սկսած դաշնակցական ձեռնարկներին, Ս. Սպանդարյանը նկատում է՝ «Դաշնակցությունն ամենից ավելի չերկյուղ է կրում, վոր այդ անկուսակցական կազմակերպությունների մեջ յերեվան կը գա իր բուրժուական յեվ Գեղ ազգայնական բնույթը, վոր կարող է խորտակվել այն չինական պարսպը, վորը նա այնքան ջանքով բարձրացրել է հայ և մյուս ազգերի միջև. նա յերկյուղ է կրում, վոր պրոլետարիատի՝ բոլորին հայտնի պատճառներով մոլորության մեջ գտնվող, հետևաբար և Դաշնակցության կողմից շահագործվող մասը, ճանաչելով ճշմարտությունը, ձեռք կը կարկատե սոցիալիզմի խկական դրոշի տակ կովող յեղբայր պրոլետարիատին («Կայծ» 1906, հունիս 9. «Պրոֆեսիոնալ միությունները յեվ Դաշնակցությունը»):

Մի ուրիշ տեղ նորից դառնալով հայ նացիոնալիստների հակապրոլետարական գործելակերպին, Սպանդարյանը շեշտում է, վոր «Դաշնակցությունը» ամեն կերպ աշխատում է անջատել հայ բանվորությունը ուրիշ ազգերի պրոլետարիատից յեվ ոգսվելով այդ բաժանումից, ճահագործել այդ մասսան իր բուրժուական ցայաակների համար («Սոցիալիստ» Դաշնակցությունը և թուրք բանվորները: «Կայծ» № 27. 14 հունիս):

Բոլոր մյուս հոգվածներն էլ գրված են միևնույն կարճ և կտրուկ ձևով: Դրա համար էլ նրանք շեշտակի հարված են հասցնում պրոլետարիա-

տի հակառակորդներին և թշնամիներին: Հրապարակախոս Սպանդարյանը մի յեր ամեն տեղ, և՛ ժողովներում և՛ թերթի էջերում:

Հավասար չափով սուր լինելով կովկասյան եսերների և կովկասյան նացիոնալիզմի իդեոլոգների դեմ, Սուրեն Սպանդարյանը մեկն էր մեր հին առաջավոր բալչևիստական գվարդիայի այն պարագլուխներից, վորոնք իրենց խոսքով ու գործով հարթել են ուղին հետագա գործիչների համար:

Հեղափոխության աննկուն ղեկավոր Սուրենն ապրում էր բացառապես կուսակցական շահերով: Նա կազմակերպող և պրոպագանդիստ էր բանվորական ռաշոններում, պոլեմիստ—միտինգներին և գաղտնի ժողովներում, ժուրնալիստ և հրապարակախոս բանվորական մամուլի բնագավառում: Միաժամանակ լինելով արտաքինով չափազանց պարզ—ունեի արտասովոր կամքի ուժ և պողպատե ամրություն:

Յեվ այդ ուժը խեղդվում է, ջարդվում և ջախջախվում ցարական բանտերում, աքսորի և բանտարկության տարիներին—Միբիրում:

Այսօր—հիշելով Սպանդարյանին, մենք նորից և նորից պարտավոր ենք ուսումնասիրել նրա և մեր հին ընկերների անցած ուղիները բոլոր այն նյութերի և գրական վավերագրերի հիման վրա, վոր թողել են այդ ընկերները, վորպես ավանդ հետագա սերունդներին:

Ա. ԿԱՐԻՆՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

1916 թվին Սիրերի տունըրաներում, անհայտության մեջ, սոսկ մի քանի ընկերների շրջանում, համարյա սովամահ, ընկավ մի մարդ, վորի մատուցած ծառայությունը բանվորական դատին թե բեղմնավոր էր և թե պատմական:

Այդ անհայտ հեղափոխականը Սուրեն Սպանդարյանն էր:

Անցյալի անձնվեր ու անվեհեր մարտիկներին բնորոշելիս լավ է, միանգամայն բնական, յերբ նրանց արժեքավորում են վոչ թե «ակադեմիկ» ուսումնասիրողներ կամ պատմագետներ, այլ յերբ նրանց մասին խոսում են իրենց հետ անմիջական շփում ունեցող կենդանի մարդիկ, կենդանի հեղափոխականներ, գործակիցներ, ընկերներ:

Սուրեն Սպանդարյանին շատ քչերն են ճանաչում այսօր հրապարակում գործողներից: Ավելի քչերը գիտեն նրա հեղափոխական խառնվածքը և այն բոցավառությունը, վորով նա ասպարեզ յեկավ ցարական անհամբուր իրականության մեջ կովելու, գործելու և ապա անհայտության մեջ նահատակվելու:

Յեթե 1905 թվականին նա իր սուր գրչով ու մղած պաշարով «Ջր-դաշնացնում» էր դաշնակցականներին ու մեր բոլչևիկյան կուսակցության դեմ յեղնող այլ «սոցիալիստական» տարրերին, ապա այնուհետև Թիֆլիս-Ֆապու իր ունեցած գործունեությամբ դառնում է բանվորական մասսաների սիրելին, մանավանդ ստոլիպինյան ռեակցիայի ամենամոռալ պերիոդում: Սուրենը կծու ախոյանից, սուր ժուրնալիստից անցնում է լուրջ կազմակերպողի ու սխտեմատիկ պրոպագանդիստի դերին:

Հետաքրքիր է, թե ինչ կարծիքի ելին նրա մասին վոչ թե ինտելիգենտները, այլ և բանվորները, վորոնց հետ շփվում, վորոնց կազմակերպում, վորոնց վոգեկորում եր Սուրենը իր գաղտնի գործունեություն միջոցին:

Ահա թե ինչ է ասում Աստրախան աքսորված, Սուրեն Սպանդարյանի անմիջական աշակերտ սոցիալ-դեմոկրատ, «Վոլկասյան» կեղծ անվան տակ ընկեր Ներսես Ներսեսյանը. «Սուրենը կազմակերպելու մեջ ընդունակ եր բառիս բուն մտքով և նրա ներկայություն ժամանակ մեր մեջ աշխույժ եր ծնվում և կյանքը չեղում»:

Յեթե ի նկատի առնենք ընկեր Ներսես Ներսեսյանի նկարագրած տարին—1911 թ., չերբ լքված հոգիներն ելին սովերների պես վխտում, չերբ ստոլիպինյան ուկրկյան իր դաժան թափով ծածկում եր վոչ միայն քաղաքական այլ և հասարակական կյանքի բոլոր ծալքերը, ապա բանաստեղծի ասած՝ «վորքան մութն և գիշերը, աչքան վառ են աստղերը» Սուրենի նկատմամբ գործադրելու բացառիկ իրավունք կունենանք:

Այն. ոչակցիայի մութ և տևողական գիշերներին Սուրենը վառվում եր իրեն մի աստղ և մեծ եր նրա հմայքը:

Հեղափոխականը, իբրև գործի մարդ, վոր ժամանակ չունեի գրականությունը գրավելու, հետնորդների մտքում թողնում է մի աղոտ հետք: Յեվ այդ աղոտ հետքը կարող են պարզել նրանք, վորոնց սիրտը արի հեղափոխականը վառում է հեղափոխական կաշծով, հեղափոխական բռնկումով:

Այդպիսի մի հրեկ-հեղափոխական եր Սուրենը, վորը չեթե կարենեաին նվիրվեր, անշուշտ իր անալիտիկ մտածելակերպով ու մարքսիստական հարուստ երուզիցիայով կը թողներ մեղ ժառանգություն մի շարք հատորներ:

Բայց ոչակցիայի տարիներին, չերբ կուսակցությունը քայքայվում եր և թուլվերը վարանելով հեռանում ելին, Սուրենը իրեն նվիրեց կազմակերպչական գործին, բանվորական խավերը մտնելով, կուսակցական կառուցմանը հանձնելով իրեն:

Յերկար չը տևեց նրա բուն հեղափոխական կյանքը: Յեվ նա էլ, ի շարս այլ ընկերների, ընկնելով միապետության ժանդարմերիայի ճանկերը՝ աքսորվեց Սիբիր, հավիտենական ոթևան գտնելով անհամբույր տունգրաններում:

Վերջին ձերբակալությունից հետո մոտ 20 ամիս մնալով բանտում՝ նրա առողջությունը բոլորովին քայքայվել եր, բայց նա չեր վհատվում:

Ինչպես թիթեռնիկը լույսի հետ խաղալիս է գտնում իր մահը, այնպես էլ Սուրենը խավարի հետ պաշարելով ընկավ, ընկավ իբրև հերոս, հանուն հեղափոխության, հանուն սոցիալիզմի հաղթանակի:

Սուրենի հեղափոխականության լավագույն հանձնարարությունը տալիս է բանվոր Վասիլ Սաչատրյանը, վորը նրա հետ գործել և ոչակցիայի տարիներին ու աքսորվել Սիբիր:

Ընկեր Վասիլ Սաչատրյանն այսպես է բնորոշում Սուրենին... «Սուրենի ամենամեծ ու առաջին առավելությունը կաշանում է նրանում, վոր լիովին հասկանում եր մեր՝ բանվորների հոգեբանությունը, գիտեր մոտիկանալ և ապա կազմակերպել»...:

Այս բնորոշման մեջ բերումի նպատակն է ցույց տալ մեր ժամանակի ինտելիգենտ տարրերին, թե ինչպես պետք է հասկանալ բանվորի հոգեբան-

նությունը, իմանալ նրան մոտենալու ձևը և հեռու լինել, ինչպես Լենինն եր ասում՝ «ամբարտաշխությունից»:

Յեվ հին հեղափոխականի համար այս «կոմամբարտաշխությունից» հեռու մնալն եր, վոր նպատակում եր դեռ ևս անգիտակից բանվորների հետ աչնպես խոսելու, աչնպես մոտենալու նրանց, վոր նրանք զգալին խոսողի հարազատությունը, մտերմությունը, նրա դասակարգային մոտեցումը, կազմակերպչական ունակությունը, վոր մի տեսակ հատուկ առավելություն եր հին հեղափոխականի համար, մի տեսակ բնական եր Սուրենին, Մոսկվայի համալսարանի աչդ ուսանողի, ուղ ու ծուծով ինտելիգենտի, ինտելիգենտական ընտանիքից դուրս չեկած հեղափոխականի համար:

Սուրենի հեղափոխական գործունեություն լավագույն շրջանը և իսկական ըմբոստ վորին, ինչպես հիշատակել ենք, վառ արտահայտվեց Ռուսաստանի ամենամոռաց ու ծանր սրերին, և նրա խոշորագույն ծառայություններից մեկը մեր կուսակցության և հեղափոխության, համարվում է կուսակցական շինարարությունը: Յեվ գուր չե, վոր նրա անունը պատմական անունների շարքում հայտնի չե «շինարար» բնույթագրով:

Առհասարակ այսորվա մեր կուսակցության միջավայրը, հաճախ նույն իսկ ղեկավար ղեմերը, չըմբռնելով ժամանակի հանգամանքները, հարս յեն տալիս, թե ինչով է հայտնի այս կամ այն հին կուսակցական ընկերների կողմից պատմական համարվող ընկերը. ունի՞ նա թողած վորևէ ժառանգություն, գրական, պատմական, գիտական, մի խոսքով-շոշափելի ժառանգություն:

Սուրենի վերաբերյալ կասենք, վոր, այո, նա ունի մի այնպիսի ժառանգություն, վոր ժամանակակիցներից շատերը չունեն, և միաժամանակ, հենց այդ ժամանակակիցները իրենց գոյությունը պարտական են Սուրենի և նրա անձնուրաց ընկերների ջերմ աշխատանքին:

Սուրենը չունի թողած խոշոր գրական, գիտական գործեր, բայց նա կառուցել է այն կառուցվածք, վոր կոչվում է Համամիութենական կոմ. կուսակցություն, վորի վոչ միայն չարքաշ մշակն է չեղել, այլ և ըմբոստ ու խիզախ ղեկավարներից մեկը:

Մենք մի այլ տեղ մատնանշել ենք, վոր Սուրենը՝ արդի պայմաններում ապրելով, կարող եր լինել մեր առաջնակարգ ընկերների առաջին շարքում, բայց կյանքի դժոխային պայմանները նրան տարան դեպի բանտ ու աքսոր հավիտենապես լռեցնելու պայմանով:

Ափսոս վոր նրա նամակներից մեր ձեռքը հասել են սոսկ ընտանեկան մտերմական կապերով մոտ մեկին գրածները, աչն է Բագրատ Շահալարոնյանին ուղարկածները. ի հարկե նա չեր կարող ամեն ինչ բանալ մի անկուսակցականի առաջ և ցուցադրել իրեն այնպիսի մեկը, վոր ունի այս կամ այն հոսանք: Յենգուրական պայմանները, իրենց հերթին գրողի կյանքն ապահովելու տեսակետը, աչնպիսի հանգամանքներ են, վոր նրա լեզուն ու ձեռքը կապում ելին, թույլ չըտալով հեղեղելու շրջապատը, ունեցած բուն ցանկությունների տարափով:

Բայց և այնպես չեթե նկատի ունենանք նրա նշանակական սուղ դրությունը, ընտանիքի հոգսը, ընկերներից կտրված լինելը, մի խոսքով աքսորների անհամբույր պայմանները, ասելու ենք, վոր նա ապրում եր վոչ

միայն իր ժամանակի համառոտական կյանքի չեղեցիները, այլ և Անդրկովկասի քաղաքական-հասարակական անցուղարձի բոլոր յերևույթները:

Հետաքրքիր է, վոր Սուրենը, ուսական կրթություն ունենալով, չը տիրապետելով հայ լեզվին, Սիրիբում սկսում է հայերենով պարապել և պահանջում է նույնիսկ գրականութուն, գրքեր:

Նա Սիրիբից գրած իր մի շարք նամակներում բնորոշում է իր ժամանակի «ազգային մտքի» տիրակալներին մասնավորապես Դաշնակցությանը:

Սոսկելով վարանդյանների և այլոց մասին, վորոնց անունը չենք ուզում տալ, Սուրենը հետևյալ տողերն է գրում նրանց առիթով. «Միթե ժամանակ չե, միթե մարդիկ չկան, վոր այդ վոճրագործների վզին տան, և այն չնչինը, վոր դեռ ֆնացել է, ազատեն, պահպանեն: Սիրտս ալրվում է, չգիտեմ՝ քանի անգամ սկսել եմ գրել, բայց ինչ արած, սոսկարեղը, մամուլը և ուժը, պոլիցյական ուժը նրա կողմն է: Յես հենց սկզից գիտեյի, վոր կատարվելու չե վողբերգութուն, գրել եյի Բագու, առաջարկելով վորեւէ քաջ անել այդ ժողովրդասպանների դեմ»:

Մի ուրիշ նամակում հետևյալն է գրում Սուրենը իր հետ աքսորված ընկերներից մեկին. «Ջարմանում եմ և վրդովվում այն հսկայական խաբերայությունների առթիվ, վոր կատարվում են այժմ հայ շրջաններում: Սիրտս կսկծում է, արյունոտվում, չերբ կարդում եմ այն հազարավոր փախըստականների մասին, այն խեղճ ու տառապյալ, անլուր տանջվող ու արյունոտ, ժողովրդի բռնաբարված կանանց ու մորթնոված չերխանների մասին: Ահա հայ ազգային քաղաքականությունը, ահա վողորմություն հացող դաշնակցականների հեղափոխությունը, Տաճկաստանի ազատությունը: Այո, «ազատություն», բայց առանց հայերի, այո, «ազատություն» վոր դառնում է Պուրիշկինների ու Միլյուկովների զավթում: Խեղճ ժողովուրդ, ել չեմ գրում, պապանձվենք ու պիտի պապանձված ֆնանք, մեր մեջ տանելով մեր ցավը, ինչպես և մեր տանջող, խեղճ ու անզոր «սուրբ անասուն լուսավորչական ժողովուրդը»:

Մենք առաջ բերինք այս պարբերությունը, ցույց տալու մեր ազգային ապուշներին, վոր իրենց հիմարությունների կողքին չեղել են զգոն և խելահաս մարդիկ, վորոնք առաջուց գուշակել են դաշնակների ավանտյուրիզմի իմաստն ու հետևանքը, բայց անզոր կսկիծով միայն փարատել են իրենց ցափն ու մրմունջը:

Թող նրանք իմանան, վոր ազգասիրական ուսմանտիկ վողբասացությունների վնդակային խորիմաստության դեմ, նրան ներհակ չեղել են «դավաճաններ», վորոնք զգուշացրել են նրանց, գիտակցելով նրանց քլալագոյական չելույթների կորստարեք հետևանքները, խոսել են ու գծել վորոշ մարդիկ:

Սուրենը մեռավ, նրա քաղաքական-հասարակական դավանանքները, վոր մի ժամանակ համարվում էին «տաղանդ ու հերձված», այսօր համաշխարհային պրոլետարիատի լավագույն հեղափոխական խավերի հավատո հանգանակն են կովի, պալքարի նշանաբանն ու առույշան:

Սուրենը գործեց նախկին միապետության ծավալով, մոռացության չտալով այն ժողովրդի ցափն ու կարիքը, վորի ծոցից դուրս եր չեկել, բայց վորի հետ չձուլվեց ազգայնական շաղախով:

Նախ, ինչպես և իր ընկերները դասակարգային կովի դրոշմ բարձր բռնած, համաշխարհային պրոլետարիատի ազատագրման մեջ գտնելով մարդկային կյանքի լավագույն իմաստը, ընկավ այդ սկզբունքի գործնականը կիրառելիս: Յեկ Սուրենը, ինչպես և Ս. Շահումյանը պատմական այն պրեդայից են, վորոնց չի մոռանալու վոչ մի հայ, Անդրկովկասի, Խորհրդային Միության, այլ և միջազգային պրոլետարիատը:

Շուրջ տասը տարի տալ Սիրիբի տանջարաններում, մեր իրականությունից չելած ու մահացած Սուրենը նույնքան մերն է, վորքան և համայն պրոլետարիատին—ծառայելով բանվորական դատին, մեռնելով նրա սիրուն:

Գրավոր հատորներ չի թողել Սուրենը, բայց թողել է մի լավագույն ավանդ:

Կովի դասակարգորեն, բարձր պահել պրոլետարիատի պալքարի դրոշմ, առաջ շարժվել հաղթանակի ձգտումով:

Թող նոր ու գալիք սերունդները պինդ ու ամուր պահեն այդ ավանդը, գնան Սուրենների ու նրանց արյունով ծծված ու հարթված անթերի ու հեղափոխական ուղիներով:

Ս. ԽԱՆՈՅԱՆ

ՄՊԱՆԴԱՐՅԱՆԸ—ՄԱՐԳՍԻՍ

Ընկ. Տիմաֆեյը (Սուրեն Սպանդարյան) Բաքվա կազմակերպության և Բաքվա բանվորների մեջ համարվում էր մարքսիստական մտքի ամենաուժեղ և անփոխարինելի ղեկավարներից մեկը: Նա խոշոր պատրաստության տեր էր իր մեծ իմացություններին հսկայական պաշարով և այդ իմացությունները նա կարողանում էր բանվորներին հաղորդել շատ պարզ ձևով, առանց սքողելու և մթագնելու այն: Նրան խայթող կոչումն էլին ավել և իրոք նա այդպիսին էր մենշևիկների և տատանվողների հանդեպ ժողովների և բանակոիքների ընթացքում:

Ինչպես ուղղափառ մարքսիստ, նա հարցերը դնում էր շեշտակի և մենշևիկների հարձակումներին պատասխանում էր սուր և ուղղակի:

Վոչ մի բանակոիվ առանց նրան չեր անցնում և նա, իբրև հմուտ դիալեկտիկ, բոլոր բանակոիքներից ելնում էր հաղթանակով:

Ընկ. Տիմաֆեյը լավ գրականագետ էր: Նա «Բախինսկի Բարոյի» անլեզալ թերթի ամենաառաջին կազմակերպողներից մեկն էր: Բաքվա բանվորները նրան լավ են ճանաչում: Առանձնապես նա լավ հայտնի է Սև քաղաքի բանվորներին, ուր նա աշխատել է:

Նա իսկական պրոֆեսիոնալ հեղափոխական էր: Թեև լուրջ հիվանդ, բայց և այնպես բաց չեր թողնում վոչ մի ժողով, վորտեղ նրա հանդես գալը անհրաժեշտ էր, ուր նրան սպասում էին:

Բ. ՈՒՆՆՇԵՎԻԷ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ԸՆԿ. ՏԻՄՈՓԵՅԻ ՀԵՏ

Տիմոֆեյի հետ չես չերկար տարիներ միասին չես ապրել կամ աշխատել, ինչպես և առիթ չես ունեցել նրան ընկերանալու բանտում, քսոքում, Ապա թե վոչ նրա մասին ավելի շատ տեղեկություններ, տպավորություններ ու հիշողություններ կունենայի: Մանավանդ, վոր անցյալում ունեցած իմ բոլոր ապրումներն այնքան են բթացրել հիշողությունս, վոր դժվարությամբ եմ մտաբերում անցյալի փաստերն ու դեպքերը:

Յես Տիմոֆեյին տեսել ու նրա հետ աշխատել եմ այն որերին, չերբ նա 1904 թվից սկսած գալիս եր մեզ մոտ՝ Գանձակ, կամ մենակ, կամ Ստեփանի հետ, կամ Բազվից, կամ Թիֆլիսից չեկած ուրիշ ընկերների հետ:

Այդպես շարունակվեց մինչև 1908 թիվը, չերբ հեղափոխությունը վերջնականապես խեղդվեց, և ռեակցիան հաղթանակեց չես հարկադրված չեղա թողնելու Գանձակը և գնալու Թիֆլիզ: այդ ժամանակամիջոցում Տիմոֆեյն անցել է Գանձակի կազմակերպությունը շատ անգամ: Նրա ամեն մի գալուստը տեղական գործողներին համար խոշոր դեպքեր:

Նա մեզ հրահանգներ եր տալիս, խոսում եր ժողովներում, կոնֆերենցիաներում և այլն: Այսպես ել եր պատահում, վոր չերբ Գանձակ ելին գալիս դաշնակցական լիգերներ՝ Նաթակը, Թոփչյանը, Աթաբեկյանը և այլն, հրապարակական չեկույթների համար, մենք ել մեր հերթին Թիֆլիսից ու Բազվից կանչում ելինք մեր ընկերներին, վորոնց թվում նաև Տիմոֆեյին:

Մեզ այցելող ընկերների մեջ Տիմոֆեյը նկատելի կերպով աչքի չեր ընկնում իր պարզ և շիտակ բնավորությամբ, արդարությունն ու ճշմարտությունն ասում եր չերեսին, թեկուզ նրանք աչք ծակելին ու անախորժություն պատճառելին: Նա չգիջող եր, չեր կարողանում հարմարվել, դիվանագիտորեն վարվել, քաշվելով ու նրբազգացորեն եր արտահայտվում շրջապատող չերեկյութների առթիվ:

Նա լայն և խորը գիտելիքներ ուներ Մարքսի ու Ենգելսի թեորիայից, հաճախ հիշողությամբ քաղվածքներ եր բերում «Կապիտալ»-ից, հիշելով հատորը և էջը, Լենինի մոլեռանդ հետևողն եր և ֆրակցիոն հարցերին լավ ծանոթ:

Իր քաղաքական հակառակորդների վրա, գլխավորապես դաշնակցականների ու սոցիալ-հեղափոխականների վրա նա հարձակվում եր կծու հեղինակությամբ: Դաշնակցականներին համարում եր վորեն ստեղծագործությունից զուրկ վողորմելի սուբրոգատ:

Յուրաքանչյուր անգամ, չերբ նա գալիս եր, մենք ծանրաբեռնում ելինք նրան գանազան հարցերով, ագահարար կլանում ելինք նրա բերած մտավոր պաշարը, հաճախ նրան անկանելի դրություն մեջ դնում,

Նա անպաշտան ուներ հեղափոխական ժուրնալիստի փորձագույթուն ու վարժություն. սեղանի մոտ նստած զրույցելու միջոցին, նա արագություն, անսխալ, առանց սեգրություն հողվածներ եր գրում, վորի վրա մենք շատ ելիք զարմանում և աշխատում ելինք նրան նմանվել բայց անհաջող:

Մի անգամ մի խումբ ընկերներ Տիմոֆեյի հետ միասին գտնվում ելինք նրանցից մեկի ընտանիքում, վորի հայրը քահանա չեր: Քաղաքական

նշույթի մասին զրույց եր սկսվել: չես չերիտասարդ կուսակցականին հատուկ տեմպերամենտով ու հեղափոխական ֆրակցիոնայով, վեճի բռնվեցի պատկանելի քահանայի հետ և հետևյալ դարձվածքը գործ ածեցի. «հոգեվորականությունը մի պորտաբույծ կաստա չե, վոր կպել և ժողովրդի մարմինն»: Քահանան ամբողջապես գունատվեց, սկսեց վաթ զգալ իրեն:

Յերբ մենք դուրս չեկանք փողոց, նա ինձ նկատողություն արեց և խրատ կարգաց: Այն որից չես այդ դեպքը լավ հիշում եմ ու անձնական զրույցների ժամանակ խուսափում եմ վիրավորական խոսքեր ասելուց և անձնական վիրավորանքներ հասցնելուց:

Հիշում եմ մի ուրիշ դեպք ես: Քաղաքային կազմակերպության և չերկաթուղային շրջանային կազմակերպության միացյալ կոնֆերենցիան եր: Զեկուցումներ են տալիս Ստեփանը, Տիմոֆեյը: Սկսվում են վիճաբանություններ, բայց բանվորներն ու տեղական գործողները քաշվում են...: Տիմոֆեյը հմտորեն խրախուսում եր և հրահրում խոսելու նրանց, վորոց նա ճանաչում չեր իբրև ակախիներ: Շնորհիվ այդ «առարկայական» դասերի, շատերը դառնում ելին ճառախոսներ և առաջ ելին քաշում ակախի և դեկավար մարմինների մեջ:

Կուսակցական աշխատանքից ազատ ժամերին Տիմոֆեյը մեզ պատմում եր ֆրակցիոն տարաձայնությունների «զադտնիքները», մարքսիզմի առաջնորդների կենսագրությունները, սկսած Մարքսից, նրանց հերոսական որինակներով և հեղափոխական քաջագործությունների մասին: Յեվ այդպես ունկնդրելով նրան, մենք չուրացնում ելինք մարքսիզմի ու լենինիզմի շկոլան:

1908 թվից հետո, չես Տիմոֆեյի հետ նորից տեսնվեցի 1911 թվին, նա այն ժամանակ ապրում եր Յգնիթսկայա փողոցը հատող փողոցներից մեկի վրա մի տան դեռնափոր հարկում: 1909 թվի առաջին կիսում, չերբ չես կալանավորված նստել ելի Յերեանի բանտում, իսկ հետագայում ել 10—11 թվականներին (մինչև մայիս) չերբ նստած ելի Մետեխում, նա մոտիկ մասնակցություն եր ցույց տալիս ինձ ոգնելու և դատարանի առաջ պաշտպանելու գործում:

Նրա դրությունը կիսակոնսպիրատիվ եր, ինչպես և իմը, վոր բաց ելի թողնված պահնորդության կողմից նախազգուշացումով: Այդ շրջանում մենք հաճախ ելինք տեսնվում, և չես շուտ-շուտ ելի գնում նրա մոտ: Այն ժամանակ նա արդեն ընտանիքով ծանրաբեռնված եր, ուներ կին և չերեխաներ, վոչ մի կուպեկ փող չուներ, բայց զարմանալի տոկունությամբ դիմանում եր քաղցին, կարիքներին: Ընտանիքը, գաղափարապես կապված լինելով նրա հետ, լուռ, անտրտունջ տանում եր կյանքի բոլոր դառնությունները: Նա ես սիրված ու սիրվող ամուսին եր և հայր: Նրա այդ գիծը չես ընդգծում եմ, վորովհետև մեզնից շատերը հեղափոխական գործունեությունով տարված, հոգեբանորեն ես, խզվում ելին մերձավորներից և նրանց մեջ փոխադարձ խորթացման, բաժանման պատենը եր ստեղծվում:

Դրա փոխարեն, նա ի դեմս իր հոր, հայտնի հասարակական գործիչ և կղերական «Նոր դարի» խմբագրի, տեսնում եր իր գաղափարական թշնամուն, խոսակցությունների ժամանակ մերկացնում եր նրան և կյանքում իրեն պահում նրանից պատկանելի հեռավորության վրա:

12 թվին, չերբ չես թիֆլիսից մեկնեցի հեռավոր հյուսիս, և իմ կապը Տիմաֆեյի հետ խզվեց, չես ինձ հետ տարա նրա մասին ամենալավ հիշողություններ, վորպես մի մարդու, վոր ունակցիայի սև թշնամիների դեմ մղած անընդհատ կռիվներում կոփվելու բացառիկ տոկունություն եր ձեռք բերել:

Ժամանակ չունենալով հիշողությունս մեջ վերականգնելու Տիմաֆեյի հետ միասին կատարած աշխատանքի մանրամասնությունները, բավականում են այս պատահարար միտք ընկած պատահիկներով: Սակայն մենք, նրա հետ աշխատողներս, մեր կուսակցությունը պետք է հավաքենք նրան վերաբերող բոլոր նյութերը, մատաղ սերնդին ավանդենք և յերիտասարդությունը դաստիարակենք նրա կյանքի ու աշխատանքի հերոսական որինակներով:

Դրանով մենք մեր մեծարանքները մատուցած կլինենք Անդրկովկասի բանվորական շարժման պատմությանը մասնակցած մեր ուսուցիչներից մեկի հիշատակին:

Վ.Ա.Լ.Ս.Ն. ՀԱՊՍՏՈՓՅԱՆ

ՄԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

Մտածել, թե գրիչն ընդունակ կլինի արձանագրել այն բոլոր առավելությունները, վոր ունեւ մեր Սուրենը, միամտություն ե: Քանի վոր նա այնպիսի առավելություններով եր ոժտված, վոր մեր հեղափոխական կյանքում քչերին ե վիճակված: Սուրենի ամենամեծ և առաջին առավելությունն այն եր, վոր նա լիովին հասկանում եր բանվորներին հոգեբանությունը և գիտեր սերտորեն մոտենալ և կազմակերպել մեզ: Սուրենը մեծ կազմակերպիչ եր: Չնայելով վոր ինտելիգենտ եր և ինտելիգենտ ընտանիքից, բայց զուտ բանվորական-պրոլետարական տեսակետ ունեւ, շատ լավ հասկանում եր բանվորներին ե զրա համար ել մեզ սիրելի յեր: Սուրենը իսկական մարքսիստ եր և միջազգային հեղափոխական:

1905 թ. հեղափոխությունից հետո ունակցիան իր սև թևերն եր սփռել ամբողջ Ռուսաստանի գլխին, ամեն սի հեղափոխական քաղ, նույնիսկ արտահայտություն կարող եր մարդկանց վոչ թե բանտի, աքսորի, ալ և կախաղանի և հրացանադարկության դատապարտել: Ստոլիպինյան սև որերն եր: Ահա այդ իսկ դաժան ունակցիային Սուրենը չղաղարից գործերուց և վոգեկորելուց մեզ, բանվորներին: Նա միշտ մեզ հետ եր, մեր մեջ և մեզ հետ ել մնաց մինչև իր կյանքի վերջը:

Ռեակցիան այնքան եր ուժեղացել, այնքան սարսափ տարածել, վոր կարծես թե հեղափոխական միտքն աշխարհից ընդմիշտ վերացել եր: Սոցիալիստական պրոլետարական կազմակերպությունները հատակի տակ ելին քաղվել և այնտեղից յերբեմն-յերբեմն ցույց ելին տալիս իրենց կենդանությունը, իմաց տալով բանվորության թե գիտցիր՝ կո քո կուսակցությունը, վոր աշխարհությունը քո կարմիր դրոշակը բարձր բռնած՝ առաջնորդում ե քեզ դեպի սոցիալիզմ: Այդ գրեթե անկասկածից առաջինն եր Սուրեն Սպանյարյանը: Փիշերները հանգիստ չունեւ նա, նրա գործը կատարվում եր գի-

չերային խավարի մեջ... լուսավորելով մեր՝ բանվորներին միտքը և դասակարգային ըմբռնողությունը: Յեթե լեզու ունենային Մամա-Դավիթի և Բուսարանական աչքու սար ու ձորերը, ինչեւ չէին պատմի Սուրենի մասին:

Սուրենի գործունեությունը շատ արդյունավետ յեղավ: Նա վոչ միայն թիֆլիսի, այլև Բագվի բանվորությունը կազմակերպեց, առաջացնելով ուժեղ և գործունյա բոլշևիկական կազմակերպություն և առաջնորդելով մեզ, բանվորներին, անհաշտ կովի՝ ընդդեմ միապետության և կապիտալիզմի:

Սուրենն իր մաքուր պրոլետարական գծով այնքան եր գրավել բանվորներին վստահությունը և համակրանքը, վոր ընտրվեց ներկայացուցիչ ամբողջ բանվորության կողմից միջազգային սոցիալիստական պրոլետարական կոնֆերանսին մեր դատը պաշտպանելու համար:

1911 թ., յերբ ուժեղ աշխատանք եր տանում թիֆլիսի մեր կազմակերպությունը, առաջնակարգ ղեկավարներից մեկն եր մեր Սուրենը: Կուսակցական գաղտնի տպարանի կազմակերպության խնդրում, վորը գրտնվում եր իմ անմիջական ղեկավարության և պատասխանատվության տակ, շատ խոշոր դեր ունեւ Սուրենը: Ամեն որ նա նյութեր եր բերում տպարան և այնպիսի նյութեր, վորոնք ցնցում ելին միապետության սյուները: Այդ նյութերը տպագրվում ելին թուրքիկների ձեռք և տարածվում վոչ միայն թիֆլիսում և Բագվում, այլև ուղարկվում Ռուսաստանի զանազան քաղաքներ... Սուրենը միշտ կրկնում եր. «Ամեն մի գործ, վոր կատարվում ե մեր ձեռքով, բարձրացնում ե միջազգային պրոլետարիատի հեղափոխական դրոշակը և ամրացնում սոցիալիզմի փառահեղ շենքի հիմքը»:

Մի որ Սուրենը ընկեր Կոբայի (Ստալին) հետ չեկան տպարան, միասին նայեցին նյութերը, հարկավոր կարգադրություններն արին, և հետո Սուրենը դարձավ ինձ, թե՛ գնանք մի վերարկու առնենք ընկերոջ համար: Ծանաղարհին պատմեց Կոբայի մասին, թե ինչ անձնուրաց և նվիրված հեղափոխական ե նա: Այն, ընկեր Սուրենը արժանապես գիտեր սիրել և գովել հեղափոխականներին:

Նա հաճախ վոգեկորված բացատրում, հասկացնում եր մեզ մարքսիզմի էությունը: Սուրենը եր նույնպես վոգեկորված մեծ հեղափոխականի, միջազգային պրոլետարիատի շահերով տարված, նրա ավանգարդ, նրա մեծ դրոշակակիր, նրա ղեկավար ընկեր Լենինի մասին:

Վերջան վոգեկորություն և համոզմունք կար նրա մեջ: Այդ մենք, բանվորներս, գիտեցինք, գիտեցինք, բայց արտահայտել իսկությունը չէինք կարող: Որերը սլանում ելին առաջ, և մենք նույն մեծ վոգեկորությունը շարունակում ելինք մեր հեղափոխական մեծ գործը, յերբ մի որ Սուրենը թե՛ «Գիտեմ, Վասիլ, ինձ մատնել են»... Այդ լուրը կայծակ եր, վոր պայթեց մեր գլխին: Այնուհետև մեկիկ-մեկիկ մենք ձերբակալվեցինք և ձգվեցինք բանտ: Ամենից առաջ ձերբակալվեցին ընկերներ Ստասովան և Վոլոժինյան. նրանցից հետո Շվեյցերն ու Սուրենը, «միառժամանակից հետո՝ չես, Դուգու Մդիվանին, Ներսես Ներսիսյանը, յեղբայրս, Գրուշտեյնն ու Հովվյանը: Այնուհետև Ներսեսին, Բուրուլին, Գրուշտեյնին և յեղբորս աքսորեցին ադմինիստրատիվ կարգով Ռաստով-Դոն, իսկ մեզ՝ Ստասովային, Սուրենին, Վոլոժինյանին, Շվեյցերին, Հովվյանին և ինձ, դատարանով ղրկելով բոլոր իրավունքներից, դատապարտեցին ցմահ աքսորի—Սիբիր:

Սիրիւր... Ով յեղել է այդ սառուցյալ յերկրում, նա գիտե, թե ինչ է Սիրիւրը, մանավանդ թուլակազմ մարդկանց համար: Մենք Սիրիւրում բաժան-բաժան, բայց սրտով ու մտքով իրար կապված, ապրում եմք և հիշում մեր գործունեութունը, ավելի վոգևորվում և հավատում, վոր հաղթանակը մերն է լինելու:

Ագիւսակ գլուղը, վորտեղ բնակեցրել էին ինձ և Հովվյանին, Պերովսկի գլուղից 75 վերստ հեռու յեր: Պերովսկում ապրում էին Շվեյցերը, Վոխմինյան և Սուրենը: Մենք վճռեցինք գնալ նրանց տեսության և կապ հաստատել: Գիշեր եր. մթության մեջ ձյան վրայից անտառով սլանում եր մեր սահնակը: Լույսը բացվեց. մենք Պերովսկում էինք: Հարց ու փորձով գտանք Սուրենին: Նա պատկած եր: Առաջին տղավորութունից հետո, յերը մենք պետք է ունենայինք գործնական խոսակցութուն, մեկ ել ներս է մտնում ուրջադնիկը իր ոգնականով և հայտնում, վոր մենք այսինքն յես և Հովվյանը, ձերբակալված ենք, վորովհետեւ ինքնակամ տեղից հեռացել ենք (տալուչկա): Վերցնում է մեզ, յերեք որ բանտ նստեցնում և հետ ուղարկում Ագիւսակ:

Այնուհետեւ մենք կապ ենք հաստատում նամակագրութեամբ, Ագիւսակում մենք ստեղծում ենք մեր կուսակցական կազմակերպութունը, հավաքվում ամեն յերեկո կամ մեկիս, կամ մշուսիս տանը և ժողովներ ունենում:

Մոտենում է մայիսի մեկը: Նամակներով հայտնում ենք ամեն կողմ, վոր պետք է կատարել պրոլետարիատի միջազգային մեծ տոնը, մայիսի մեկը: Մտանում ենք Սուրենից նամակ-կարգադրութուն, թե՛ մայիսի մեկին ամենքդ կարմիր բանտիկներով կգարդարեք ձեր կուրծքը և կգաք Պերովսկայա մեզ մոտ, տոնելու մայիսի մեկը:

Վոգևորվում ենք և մոռանում վտանգը, բանտը և այն ամեն զրկանքները, վորով բռնապետության կանոնադրերը վախեցնում եր մեզ՝ աքսորականներին:

Մայիսի մեկի առավոտն է. մենք Պերովսկում ենք: Առաջին հնգյակը դուրս է գալիս գեպի անտառ. նրան հաջորդում են յերկրորդ, յերրորդ, չորրորդ և հինգերորդ խմբակները—ընդամենը 25 հոգի: Յերգում ենք միջազգային հիմնը, մարտիկոզ և ուրիշ հեղափոխական յերգեր: Բոլորիս կուրծքը զարդարել է կարմիր գուլնը (այդ բանտիկը մինչև որս պահած ունեւ): Խրամադրութուններս տոնական է:

Վերջապես անտառի խորքում նստում ենք թիերի վրա և ժողովը բաց անում: Պատվավոր նախագահն է Սուրենը: Վերջան ազատ ելինք զգում մեզ այդ անտառում, հեռու չար մարդկանց աչքերից: Յանկանում ելինք, վոր յերկար տեւեր մեր ազատութունը, վոր ինչ ուղեհայինք՝ խոսեցինք, ինչ ուղեհայինք՝ յերգեցինք: Թե ինչպիսի ուժեղ ձառ ասաց մայիսի մեկի առգետից բոլորիս, վոր պատրաստ ելինք կրակը նետովել հանուն հեղափոխության, հանուն պրոլետարիատի ազատագրման:

Մայիսի մեկին կայացած ժողովում կազմակերպվեց այսպես կոչված ինֆորմացիոն բյուրո, վորի անդամներից մեկն եր Սուրենը: Այնուհետեւ բյուրոն կապ հաստատեց բոլոր աքսորականների (քաղաքական) հետ և դարձավ նրանց կազմակերպիչը: Յես ընկեր Ստասովայի ձեռքով ստանում

և ցրում էին ընկերների մեջ Յիմմերվալդի և Կինտալի ժողովների նյութերն ու ընկ. Լենինի թեզիսները, վոր այնքան շատ բան պարզեց մեզ աքսորականներիս համար, կուսակցության վարքագծի մասին:

Սուրենին միապետության սատրապները Պերովսկուց աքսորեցին Տուրուխանսկի Կրայ, վորն անհամեմատ վատ պայմաններ ունի կլիմայական տեսակետից: Սուրենը դարձավ անպայման զոհը Սիրիւրի: Սուրենը յենթարկվեց ցարական կառավարության կողմից աստիճանական մահվան պատժի: Դատավճիռը իրագործված եր: Սուրենի մահը մեծ ցավ պատճառեց մեզ ամենքիս: Մենք կորցրինք մեր լավագույն, խիզախ ընկերներից մեկին:

Մոնաստիրսկոյի գլուղի մի կողմից կլիմայական անտանելի պայմանները, մյուս կողմից անտեսական ծանր դրութունը, վորոնց մեջ ապրում եր Սուրենն այդ գլուղում, նրան հասցրին մահվան:

Նա մեռավ, չսպասելով հեղափոխության մեծ հաղթանակին, վորի համար այնքան շատ աշխատեց և շատ տանջվեց մեր Սուրենը:

Սոնարհելով մեր հպարտ պրոլետարական գլուխները, աղնիվ ընկեր, քո միշտ թարմ հիշատակի առաջ, յերգվում ենք անշեղ շարունակել քո մեծ գործը—պրոլետարիատի զիկտատուրայի հաղթանակի ընթացքը դեպի սոցիալիզմ:

Վ. ԼՍՍ.ՉՕ.ՏԻՅԱՆ

ԸՆԿ. ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Հիշողութուններ)

Ընկեր Տիմոֆեյի հետ յես առաջին անգամ հանդիպել եմ 1907 թվի հոկտեմբերին Բագվում: Ընկեր Տիմոֆեյը այդ ժամանակ Բագվա բոլշևիկյան կոմիտեի անդամ եր (Բկ) և ղեկավարում եր Բալախանու, Բերի-Հեյրաթի, Սե քաղաքի և քաղաքի շրջաններին:

1907 թվին յես յերկու տարվա ընդմիջումից հետո վերադարձա Բագու և ընկ. Սուրեն Սպանդարյանը, ինչպես վերը հիշեցի, ինձ հետ ծանոթացավ առաջին անգամ: Այդ ժամանակներում լույս եր տեսնում «Բակինսկի Բարոչիյ» թերթը, վորի մեջ ընկ. Տիմոֆեյը շատ ակտիվ մասնակցութուն ուներ:

Այդ թերթը տպագրվում եր քաղ. Գյուլգաղանի լեզալ տպարանում, բայց շատ շուտով այդ ալեւս հնաբավոր չեղավ, վորովհետեւ տպարանի տիրոջը կալանավորել էին: Ընկ. Տիմոֆեյը անլեզալ տպարան հիմնելու առաջին ինիցիատորներից եր:

Տպարան սարքավորելու առաջարկութունն ընդունվեց Բագվա բոլշևիկյան կոմիտեի կողմից, և մեկ—յերկու ամսվա ընթացքում զաղտնի տպարանը սկսեց աշխատել:

Այդ ժամանակաշրջանում մենչեիկների և եսերների հետ խիզախ պայքար եր մղվում: Ընկ Տիմոֆեյը դուրս չեկավ մեր հակառակորդների գեմ—և վաճ նրան, ով վոր նրա առաջ կկանգնե: Ընկ. Տիմոֆեյը վաչելում եր ամբողջ կուսակցական մասնալի սերը և համակրանքը: Նա Բագվա մեր բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ հանդիսանում եր վորպես իսկական դե-

մոկրատ: Ընկ. Տիմոֆեյը Բազվա նավթարդյունաբերող բանվորների Միության առաջնորդներից մեկն էր. նա չէր նաև այդ բանվորների արհեստակցական «Գուգոկ» թերթի ղեկավարներից ամենաակտիվը:

1908—1909 թ. թ. նավթարդյունաբերական բանվորների արհեստակցական միության կողմից ընտրվել էր հաշմանդամ բանվորների բյուրոյի քարտուղար: Այդ բյուրոյի կազմի մեջ մտնում էին բանվորների կողմից ընտրված ևս յերկու բժիշկներ:

Յերրորդ բժիշկը նավթարդյունաբերողների կողմից էր: Այս բյուրոյին էին դիմում հանքերի և գործարանների այն բանվորները, վորոնք ջարդվածքներ ու ֆլասվածքներ ստանալով, դառել էին աշխատանքի հաշմանդամներ: Այստեղ էր վորոշվում աշխատանքի ընդունակությունը կորցնելու աստիճանը: Ընկ. Սուրեն Սպանդարյանն այդ բյուրոյի հոգին էր: Հանքային և գործարանային բանվորները հանձնում Սուրեն Սպանդարյանի տեսնում էին իրանց ամենամեծ թերեկամ—ընկերոջը:

Բազվա բանվորների և նավթարդյունաբերողների միջև տեղի ունեցած պայքարը, այն պայքարը, վոր մղվում էր ժողովրդական տներ ձեռք բերելու, նավթարդյունաբերողների հետ հավաքական պայմանագրեր կնքելու համար,— թող իմանան չերիտասարդ ընկերները, վոր այդ բոլորը տեղի չէր ունենում նախկին ցարական ժամանակները—ամենադժվարին պայմաններում:

Ընկ. Տիմոֆեյը հանդես էր գալիս բանվորների բազմաթիվ ժողովներում և իրեն հատուկ ուղղամտությամբ ջանջախոսում էր շահագործող խաղեխններին: Ընկ. Տիմոֆեյը մեծ հեղինակություն էր վայելում նաև նավթարդյունաբերողների, կողմից ի հարկե վոչ թե նրա համար, վոր նա կարող էր նրանց հետ վորև և կոմպրոմիս կատարել: Վոչ: Նրանք տեսնում էին, վոր Տիմոֆեյը բանվորների սիրելին էր և նա միշտ կարող էր նրանց (բանվորներին) ամենամիշտ ուղին ցույց տալ իրենց դասակարգային թշնամիների դեմ մղած պայքարում:

Կազմակերպության համար ամենածանր մոմենտներին ընկ. Տիմոֆեյը միշտ կարողանում էր մի յեւք գտնել. լինի այդ կալանավորված ընկերների ազատելը, թե դրամական միջոցների հալթալթումը վտանգի չենթակա ընկերներին ճանապարհածախս հոգալու համար, և թե ալ բան:

1911 թվին ընկ. Սուրենը բոլշևիկյան կե-ի հրավերով Բազվից մեկնեց կենտրոն աշխատանքի և Լենինգրադ: Այդտեղից նա անցավ արտասահման և մասնակցություն ունեցավ բոլշևիկյան կոնֆերանսին և ընտրվեց բոլշևիկյան կե-ի անդամ:

1912 թվին նոյեմբերին, ընկ. Սուրենը չեկավ Բազու և շրջագայեց Անդրկովկասյան կազմակերպությունները:

Վերադարձին ընկ. Տիմոֆեյը Բալասանում կալանավորվեց ցարական ապրիլյանների կողմից և գրվեց բանտ:

Բալասանին չերկար ժամանակ բանտերում նստելուց հետո, Տիմոֆեյն աքսորվեց Տուրուխանսկի շրջանը:

Անխոնջ աշխատանքը, հալածանքները, բանտը, աքսորը քայքայեցին ընկ. Տիմոֆեյի առողջությունը:

Չկա այլևս ընկ. Սուրեն Սպանդարյանը:

Բարեկամներից և ընկերներից հեռու ընդ միշտ քնեց ըմբոստ հեղափոխականը:

Չկա ընկ. Սուրենը.—նա ֆիզիկապես չկա, այդ ճիշտ է, բայց նրա իդեան կենդանի չէ... Նա հաղթեց, նա միշտ ապրելու չէ իր զինակիցների սրտերում, նրա որինակին հետեւելու չէ չերիտասարդ սերունդը, վորը գալիս է փոխարինելու Լենինյան գվարդիային և վորը կվերջացնի սոցիալիզմի—կոմունիզմի մեծ և հոյակապ շենքը:

Համաշխարհային կապիտալիզմի վրա տարած հաղթանակի յերաշխիքը և կոմունիզմի վերջնական հաղթության հավաստիքն և Լենինյան բոլշևիկական կուսակցության միաձուլությունը՝ III Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Կարմիր դրոշի տակ:

Վ.Ա.ՆՈ ՍՏՈՒՐՈՒՄ.

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԸ ԲԱԳՎՈՒՄ

Սուրենին առաջին անգամ հանդիպել եմ 1906 թվի սկզբներին:

Վորոշված էր հրատարակել «Կայծ» որաթերթը: Թիֆլիսի հայ ընկերները հավաքվել էին թերթի հրատարակության առթիվ խորհրդակցություն և խմբագրություն ընտրելու: Ժողովը բազմամարդ էր, ներկա չէր և Սուրենը, վոր նոր էր չեկել Ռուսաստանից (նա Պետրոգրադի համալսարանի ուսանող էր):

Մեզանից շատ շատերին անծանոթ էր նա, մեր հորիզոններում առաջին անգամ էր չերևում: Վիճաբանություններին ուժեղ մասնակցում էր Սուրենը, վորն իր ճառերով միանգամից գրավեց մեր բոլորիս ուշադրությունը: Խմբագրության մեջ անցավ նաև Սուրենը: Մյուս անդամներն էին, վորքան հիշում եմ, Շահումյանը, Կասյանը, Ա. Յերզնկյանը և Գ. Ղաւրջյանը: Շուտով սկսվեց թերթի հրատարակությունը (կարծեմ՝ ապրիլի 1-ից), ու մենք Սուրենի հետ ամեն որ հանդիպում էինք խմբագրատանը:

Սուրենը թերթի առաջնակարգ աշխատակիցներից էր. գրում էր շատ անգամ առաջնորդներ, որվա խնդիրներին նվիրված հոդվածներ, կարծեմ, «Որվա խնդիրներ» ընդհանուր վերնագրով: Սուր գրիչ ուներ և հակառակորդին խնայել չգիտեր: Ստորագրում էր Տիմոֆեյ: Լավ պոլեմիստ էր:

Այդ շրջանում հեղափոխական կյանքը չեռում էր, անցքերն իրար հաջորդում էին մեծ արագությամբ, հեղափոխությունն առաջադրել էր բազմաթիվ հրատապ խնդիրներ: Մյուս կողմից՝ արդեն գլուխ էր բարձրացրել սև ուսկիտան, դրա վրա ավելացրեք նաև Անդրկովկասի առաջնահատուկ պայմանները, հայ-թուրքական ընդհարումները, Դաշնակցության միահեծան իշխանությունը հայ իրականության մեջ՝ իր զգվելի դատարաններով, մարտակներով ու մաուզերներով, պայքար մենշևիզմի և մյուս ազգայնական կուսակցությունների դեմ,—այս բոլորը պահանջում էր անսպառ չեռանդ և ուժերի լարում, հարկավոր էր ամեն տեղ լինել, վոչ մի բան բաց չթողնել: Ու կրակոտ Սուրենը, չնայելով իր տկար առողջությանը, հիրավի ամեն տեղ էր. նա իր կրակոտ ճառերով շատ կարճ ժամանակամիջոցում գրավեց բոլորի ուշադրությունն ու ամբողջ Թիֆլիսի հայտնի չեղավ:

«Կայծ»-ի հրատարակության առաջին որերին նշանակված էր քաղաքային դուժայի նիստ հասարակական աշխատանքներ կազմակերպելու առ-

թիվ: Մասնակցում էին և բանվորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, վորոնց թվում և Սուրենը:

Թիֆլիսում Սուրենին դեռ չէին ճանաչում: Այդ նիստում Սուրենը քաղ. դումայի լիբերալ ձայնավորներին (վորոնց թվում կային շատ «փայլուն» հասարակական գործիչներ ու հայտնի փաստաբաններ, ինչպես հանրահռչակ Ա. Սատիսովը, Դոլուխանովը և այլք) կատարելապես պար ածեց, իրեն հատուկ սրամիտ ու կծու հեղինակություն, իր ճառերով գրավելով ընդհանուր ուշադրությունը: Նիստից հետո մի խումբ ձայնավորներ մոտեցան Սուրենին ու նրա ընկերներին. մեծ հետաքրքրություն ուզում էին իմանալ, թե ով և այդ չեղած սարգս: Մենք չբավարարեցինք նրանց հետաքրքրությունը: Յերկու որից հետո կայացավ այդ նույն նիստի շարունակությունը:

Յերբ Սուրենը դահլիճ մտավ, մինչև նիստի սկսվելը նույն ձայնավորները նորից մոտեցան նրան և ծիծաղելով ու քծնելով նրան հայտնեցին, թե իրենք արդեն գիտեն նրա ով լինելը *):

Սուրենը մինչև 1907 թվի սկիզբն աշխատեց Թիֆլիսում, այնուհետև Ս. Շահումյանի և ուրիշ մի քանի ընկերների հետ տեղափոխվեց Բագու:

Բագվում նա Ս. Կասյանի հետ «Որեր» կուսակցական թերթի խմբագիրն էր և Սև քաղաքի շրջանի կուսակցական պատասխանատու կազմակերպիչը: Բագվում նա աշխատեց, վորքան հիշում եմ, մինչև 1911 թիվը:

1907—1908 թ. Բագվի բայրիկից կազմակերպության ամենափայլուն շրջանն էր: Այնտեղ էին գործում այնպիսի կարող ընկերներ, ինչպես Շահումյանը, Սոսո-Կոբա-Ստալինը, Ալեքս. Զավարիձեն, Բուդու Մըգիվանին, Տիմոֆեյ—Սպանդարյանը և այլք: Բայրիկից փայլուն այդ գըվարդիայի իրավագործ անդամն էր Սուրենը, կրակոտ, պատրաստված, տոկուն ու անձնվեր: Վոչ մի կասկած չկա, վոր չեթե նա կենդանի մնար մինչև հեղափոխությունը, Համկոմկուսի ականավոր գործիչներից մեկը, Լենինի անմիջական աշխատակիցը կլիներ:

Բագվում նա մի քանի անգամ բանտարկվեց ու աքսորվեց:

1910 թի 11 թվին նա յերբորդ անգամ բանտարկվեց: Վոստիկանառնից բանտ գնալիս վոստիկանի ուղեկցությամբ մտավ Մալականսկի փողոցի վրա գտնվող «Արկադիա» ճաշարանը: Այդ ճաշարանը դեմոկրատիկ ճաշարաններից էր, ու մեղանից շատերն այնտեղ էին ճաշում: Սուրենը դիտմամբ էր ընտրել այդ ճաշարանը, վորպեսզի կորոզանա տեսնել ընկերներից վորեւ մեկին: Այնտեղ էինք չես և 26 կոմունարների հետ գնառակահարված Թադեոս Ամիրջանը: Մյուս սեղանի մոտ նստած էր Սուրենի հայրը՝ Սպանդար Սպանդարյանը, վորի չերգն արդեն չերգված, Բագու չեր չեկել ու զբաղված էր իր, չգիտեմ քանի ամյա գործունեություն հորելյանը կատարելու հոգսերով:

Սուրենը վոստիկանի հետ միասին նստեց մեր սեղանի մոտ. նրանց մի լավ հյուրասիրեցինք: Վոստիկանը շատ անհագիստ էր, թե կարող են

*) Սուրենը հայտնի կղերական թերթ «Նոր Դար»-ի խմբագիր Սպանդար Սպանդարյանի վորդին էր: Սուրենի կուսակցական անունն էր Տիմոֆեյ: Իր՝ Սուրենի պատմելով նա Պետրոգրադում ունեցել է մի կուսակցական բանվոր մտերիմ ընկեր Տիմոֆեյ անունով, վորի մեռնելուց հետո նրա հիշատակին քնտրել էր այդ անունը:

նկատել, բայց իսկապես կարծեմ՝ վախենում էր, թե իրան խնամքին հանձնված բանտարկյալը կարող է փախչել:

Թադեոսն առաջարկեց Սուրենին «ծլկել», վոր շատ հեշտ ու հնարավոր էր, բայց նա հրաժարվեց, պիտավորապես առարկելով, վոր չի ուզում այդ խեղճ զարագավորին ֆլաուած լինել: Այդտեղ նա հայտնեց, վոր իր հասցեն չի հայտնել հարցաքննության ժամանակ, պատվիրեց բնակարանը «մաքրել», հանձնեց ինձ լվացքատան անդորրագիրը, խնդրելով ստանալ իր սպիտակեղենը և բանտ ուղարկել և մի քանի ապսպրանքներ արավ ընկերներին: Սեղանին մոտեցավ նաև Սուրենի հայրը: Նրանց հարաբերություններն այնքան էլ լավ չէին, թեև Սուրենը սիրում էր իր հորը: Սառնությունը նրանց միջ առաջացել էր Սուրենի ամուսնություն շուրջը: Սուրենի կինը ուսու էր, վորին հակառակ էր հայր—Սպանդարյանը: Հայրը Սուրենի բանտարկությանն առերես վերաբերվեց բավական սառն ու հանգիստ: Ամբողջ զրուցի ժամանակ վոչ մի խոսք այդ մասին չսաց: Նա շարունակ խորհուրդներ էր տալիս առողջությունը պահպանելու մասին: Սուրենի գընալուց հետո չերկար գրուցեցինք նրա հոր հետ: Նա ասում էր, վոր Սուրենի զաղափարներին կատարելապես հակառակ է, բայց պարծենում է նրանով, վոր իր վորդին այդպես ընդունակ է անձնվերաբար պայքարելու իր զաղափարների համար: Միակ հոգսը նրա առողջությունն էր, «վախենում եմ նրա առողջության համար, նա շատ վատառողջ է»: Սպանդար Սպանդարյանին իր հորելյանը չհաջողվեց կատարել, վորովհետև այդ միջոցներին զաշնակցականները հայտարարեցին նրան վորպես պրովակատոր: Ստիպված էր հորելյանի հոգսերը կիսատ թողնել և մեկնել Փարիզ՝ արգարանալու: Վերջը դուրս չեկավ, վոր պրովակատորը վոչ թե նա չե, այլ նրա չեղբայրը, վորի մասին պաշտոնապես հայտարարվեց «Դրոշակ»-ում: Այս հանգամանքի վրա կանգ առա այն պատճառով, վոր այդ լուրը Սուրենի վրա սաստիկ ազդել էր. նա չեր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե իր հայրը կարող է պրովակատոր լինել, կասկածը նրան տանջում էր: Նա մեծ հոգեկան տանջանքներ կրեց, մինչև այդ հարցը վերջնականապես պարզվեց: Սուրենի հետ ու նրա համար ուրախացանք և մենք՝ նրա ընկերները:

Յես այս հոգվածում վորոշ չափով դիտմամբ կանգ առա Սուրենի հոր վրա: Հայրը՝ Սպանդար Սպանդարյան և վորդին՝ Սուրեն Սպանդարյան: Մեկը կղերական-ազգային վարդապետության ներկայացուցիչ, իսկ մյուսը՝ վորդին, պրոլետարական հեղափոխության, միջազգայնության անվեհեր զինվոր և քարոզիչ: Այն բոպելին, չերը Սուրենը կապույտ բլուզով մեզ հետ ճաշում էր, իսկ հայրն իր պատմական հնացած ցիլինդրով կանգնած էր նրա գլխին—գա մի սիմվոլիկ տեսարան էր՝ մեր հասարակական կյանքի զարգացման ուղին պատկերող:

Հայրը՝ կղերական-ազգային խիունջի մեջ պարփակված՝ իր ազգի փրկությունը վորոնում էր չեկեղեցու և հոգևորականության գրկում՝ ուսուսական ցարիզմի բարեհաճ հովանավորության տակ, վորդին՝ քաջ պիտակցելով, վոր մանր ու մեծ ազգերի իսկական ազատությունը պայմանավորված է ուսուսական արսուլյուտիզմի տապալմամբ, կատաղի կռիվ էր մղում նրա տապալման համար ու պատրաստ էր իր կյանքը զոհել ազգերի համբաշխության գործին:

Հայրն՝ իր պատմական դերը կատարած ու բոլորից մոռացված՝ չեկել եր Բագու մի քանի վաճառականների շնորհիվ իր հորեկանը կատարելու մը- տադրութեամբ, վոր վոչ մի կերպ չեր հաջողվում, վորդին՝ պրոլետարական Բագվի սիրելին եր ու ղեկավարը:

Ու այն բուռն, յերբ հայրն ասում եր, թե վորդու գաղափարներին կատարելապես հակառակ ե, ինձ թվում ե, թե իր հորու խորքում նա մի- անգամայն գիտակցում եր, վոր ինչքան ել համաձայն չլինի վորդու հետ, բայց և այնպես վորդին ե ներկայիս տերը, նա յե արդարացի, ու իր գա- ղափարներն այլևս հնացել են այնպես, ինչպես հնացած ու խոնացած են իր հագուստն ու ցիլինդրը:

Բանտից դուրս գալուց հետո, նա նույն թվին տեղափոխվեց Թիֆլիս իր հեղափոխական գործունեությունը շարունակելու: Թիֆլիսում բան- տարկվեց, չերկար մնաց բանտում ու հետո մի քանի ընկերների հետ աք- սորվեց Սիբիր, վորտեղ և մեռավ 1916 թվին:

Սուրենը տիպար եր իսկական հեղափոխականի, պրոֆեսիոնալ անրիժ հեղափոխական՝ անվեհեր ու անձնվեր և վոչ թե «սիրող», с добры при- неку, այնպես, ի միջի ալոց, ինչպես շատ շատերը, վոր սիրում են թեմբ- կահարել իրենց կատարած շատ չնչին գործերի մասին:

Նա մեկն եր այն հեղափոխական ցայտուն դեմքերից, վորոնք ապրե- ցին ու գործեցին, կապելով իրենց կյանքը բանվորական շարժման հետ ամբողջովին, և զոհեցին իրենց կյանքն այդ շարժման համար ու նախա- պատրաստեցին պրոլետարական հեղափոխության սելին:

Փառք Սուրեններին:

Դ. ԴԱՇՏՈՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇՎՏԱԿԻՆ

Այս մաքուր և պարզ մարդու հետ մենք հանդիպեցինք 1910 թվին լրագրական-ժուրնալիստական հոդի վրա: Այդ ժամանակը անդրկովկասյան կյանքի այն շրջանն եր, յերբ ընդհանուր վերածնության թարմ հույսերից և վոչ մի հետք չեր մնացել, յերբ ուսական ուսակցիան ամուր կանգնած եր իր դիրքերի վրա և ոժանդակում եր շովինիզմի, մարդատեցության և քաղաքական խուլիզանության զարգացմանը: Մթնոլորտը հեղձուցիչ եր, փոխադարձ անվստահության վոգով հղիացած: Իսկ հեռվում, քաղաքացի- ների թիկունքում տառապում եր նրանց ամենալավ հույսերը խաբող 1905 թվի հոկտեմբերի 17-ի մարգարիտի ակտը:

Կովկասի պարբերական մամուլը իր վրա կրում եր ցենզուրական ու վարչական ճնշիչ կնիքը: Հենց այս ժամանակ ընկերների մի փոքրիկ խմ- բակի մեջ, ուր մտնում ելին Սուրեն Սպանդարյանը, Հուսեյին Մինասարո- վը, Ռուբեն Քաթանյանը, Ս. Կասյանը, այս տողերը գրողը և ուրիշները, միտք ծագեց լայն խավերին մատչելի, եժան թերթ հրատարակելու:

Վորոշվեց և ի կատար ածվեց: Իրար մեջ ժողոված կոպեկներով մենք սկսեցինք աշխատել: Մեր «Газета копейка» թերթը բանվորների մեջ ցրելը հանձն առավ ծերունի Նեստոր Յերցվաձեն, վորը փայլուն կերպով կատարեց իր պարտականությունը:

Որեցոր ժեր լրագրի եջերում տպագրվում ելին Սուրեն Սպանդարյանի համարձակ, քաղաքացիական վոգեորութեամբ լցված հոդվածները Ս. Ուգին կեղծ անվան տակ:

Հիշում եմ 1911 թվին լրագրի առաջին համարում տպագրված այս մարդուն հատուկ տողերը: Մենք Սուրենին խնդրեցինք «նոր տարվա» առ- թիվ մի բան գրել, և նա գրեց նոր տարվա առթիվ յեղած բոլոր ցանկու- թյունների կեղծութեան մասին:

«Թող մե՞ծ քանակությամբ շամպայնը խմվի ու բաժակների ուրախ զնգոցը լավի քեֆանողների և դատարկախոսների բանակում այս գիշեր: Նը- քանք վոչնչի մասին չեն տխրում և չեն տանջվում... Սակայն նրանք, վո- րոնք մոռացված են կյանքի մեջ, վորոնք տեղ չեն ստացել կյանքի խըն- ճույքում, վորոնց վրա կարկտի նման թափվում են անողոր պատմության մտրակներն ու կարիճային խալթոցները, ի՞նչ ունեն ուրախանալու, ի՞նչ սպասելիք և հույսեր ունեն...»

«Նոր տարին նրանց համար կրե՛ր նոր տանջանքներ, նոր փորձանք- ներ, բայց և միևնույն ժամանակ նրանց կտա նոր դասեր, կյանքի նոր փորձ, և հետևաբար նրանց ինքնագիտակցության ավելի բարձր աստիճան»:

«Այսպես ծանր մուրճը, փշրելով ապակին, կոփում ե պողպատ»:

Այդ հար տարին մեր լրագրի համար ել քաղաքավորություն չերեց. — նրան մի քանի անգամ տուգանեցին, խմբագիր Վ. Շավլաձեյին բանտ նստեցրին և փակեցին լրագիրը:

Յե՛վ շուտով Սուրենի վրա թափվեցին մտրակներ ու խալթեր:

Կիսաքաղց գոյությունը, ձերբակալություններն ու բանտարկություննե- րը քաղաքացիին Սուրենի առողջությունը և վստածամ գերեզման իջեցրին նրան:

Լ. ԿԻՊԻՇՆԻ

ԱՆՎԵՋԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

Հիշում եմ մեր սիրելի Սուրենին 1905 թվի դիսկուսիաների ժամանակ վոր անդի ելին ունենում դաշնակցության լիզերներին՝ Սաթակի, Թոփչյանի և նրանց ընկերների և Բաշխի Իշխանյանի խմբի—սպեցիֆիկների, իսկ հե- տո մենչիկևների հետ: Նրա սուր և շանթահարող նկատողությունները իս- տերիկա ելին առաջացնում հակառակորդների մեջ:

Հիշում եմ 1906 թվի, յերբ Ստեփանն իր մի դասախոսության ժա- մանակ, վորը տեղի ունեցավ Հավտարի թատրոնում, «ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» նյութի մասին, վորը հետո առանձին բրոշյուրով լույս տեսավ: Թատրոնի դահլիճը լիքն եր բանվորներով, այնտեղ ելին նաև Սաթակն ու Թոփչյանը իրենց մի քանի մտուգերիստներով շրջապատված, վորոնք այդպիսի ժողովների ժամանակ հաղթվելու ղեպքում սկանդալ ելին բարձրացնում, հարձակվում ժողովականների վրա, ծեծում հետտվին կամ դասախոսին: Բայց այդ որը լսողները գերակշռող մասը կազմակերպված սո- ցիալ-դեմոկրատ բանվորներ ելին, վորոնք լսելով Ստեփանի ու Սուրենի անունը՝ թատրոնի դահլիճը լցրել ելին: Վիճաբանությունների ընթացքում

Խաժական ու Թոփչյանը ջախջախիկացին Սուրենից և չուպասելով Ստեփանի դասախոսութեան վերջին խոսքերը լսելուն՝ առնելով իրենց թիկնապահներին՝ ամօթալի կերպով հեռացան դասախոսութեան դահլիճից։

Այդ նույն թվին Ալլահվերդու հանքագործ բանվորների հակայական գործադուլն երբ Գործադուլային կոմսեն Սուրենի ցուցմունքով մշակեց 28 կետերից բաղկացած պահանջներ և ներկայացրեց հանքային վարչութեանը, իսկ բանակցութեան մեջ մտավ Սուրենը և պահանջներից 18 կետերը ստացավ, բայց բռնապետական կառավարութեան միջամտութեամբ մերժվեց և գործադուլն ել վիժեց...

1910 - 11 թ. թ. յերբ Թիֆլիսում ռեակցիայի շնորհիվ կուսակցությունը կազմալուծվել էր, Սուրենը աշխատում էր ժուրնալիստների մեջ, վորտեղ գտնվում էին ամեն ուղղութեան տեր գրողներ։ Այդ գրողների ընդհանուր ժողովում Սուրենը նույնպես փայլում էր իր հետադարձական շնորքով ու հարցերի մարքսիստական վերլուծումով։ Ռեակցիոն ու փտած հայացքների տեր ժուրնալիստները զոգում էին, յերբ չենթարկվում էին Սուրենի քննադատութեան։

Սուրենն ավելի փայլեց 1911 թվից հետո, յերբ Թիֆլիսի մեր կազմակերպութեանը նորից սկսեց վերածնվել։ Այստեղ նրա մղած պայքարը զուլխավորապես մենշևիկների և նրանց լիկվիդատորութեան դեմ էր։

Սուրենի հեղափոխական գործունեությունը չի կարելի մի հոգվածով բնութագրել, այլ անհրաժեշտ է նրա ամբողջ կյանքը գրի առնել, վորը բոլշևիկյան կուսակցութեան հեղափոխական պրոլետարիատի մղած դասակարգային կռիվ պատմությունն է։

Սուրենին չեն ճանաչում մեր կուսակցութեան նորագույն անդամներից շատերը և բացառապես նոր սերունդը։ Անհրաժեշտ է նրա հետ ծանոթանալ։

Հեկեկ Կոմիտեն թեև ուշ, բայց այսօր դնում է Սուրենի արձանը, բայց դա քիչ է։ Սուրենը խոշորագույն դեմք էր, դրա համար անհրաժեշտ է ներքան մեծ տեղ տալ մեր պատմության մեջ։

Ս.ՍԱՏՈՒՐ ԿԱՆՈՅՈՒՆ

(Բանվոր Սենյո)

ՍՈՒՐԵՆԻ ԳՈՐԾԸ ԶԻ ՄԵՌՆԻ

Անցնում են տարիներ, իրար հաջորդում են կռիվ և խաղաղ աշխատանքի շրջաններ, բայց Սուրենի Միություն հեղափոխական պրոլետարիատը չի մոռանում և չի ել մոռանա յերբեք ասպարեզից հեռացած իր իղեղողներին, իր դասակարգային շահերի պաշտպան հեղափոխական մարտիկներին։

Ընկ. Սուրենն իր հեղափոխական հասկացողությունների համար ատելի չիր դարձել իր հոր ընտանիքում, այնտեղ տիրող պահպանողականության շնորհիվ։ Կռվելով թե հոր ընտանիքի պահպանողականության և թե շրջապատի ազգայնական մղձավանջի դեմ, զրկվելով մարդավայել ապրուստի բոլոր հարմարություններից, նա յերբեք չզավաճանեց իր փայփայած հեղափոխական մարքսիստական—սկզբունքներին, չզավաճանեց բանվոր դասակարգի շահերին։

Հիշում եմ, ռեակցիայի ուժեղ ժամանակն էր՝ 1910 թ., յերբ ընկ. Սուրենը Թիֆլիսում ուղում էր թերթ հրատարակել։ Նրա կռիվ ու աշխատանքի սովորը ընավորությունը չեր կարողանում հանգիստ մնալ, և նա ուղում էր ռեակցիայի ամենազաժան պայմաններում սնված աշխատել։

Ընկ. Սուրենը, բացի հետադարձական վոճից, ուներ նաև մարքսիստական սուր ու բեղմնավոր գրիչ։

Յեվ ահա այդ ժամանակ միջոցներ չգտնելով թերթ հրատարակելու, նա գիմում է այն ժամանակ հրատարակվող «Չակավկազակայա Ռեչ» ռուսերեն թերթի խմբագրին և դառնում այդ թերթի ղեկավարը։

Ինչպես հայտնի չէ, այդ թերթը, լինելով թավադական—կալվածատիրական դասի որդան՝ առիթ չեր փախցնում վոտնահարելու բանվորության շահերը։

Մենք, գրաշարներս, արդեն ընտելացել էինք այդ թերթի հակաաշխատավորական բարբառներին։ Սակայն մեծ յեղավ մեր ընկերների ուրախությունը, յերբ թերթի ուղղությունը ընկ. Սուրենի ձեռքն անցնելուց հետո բոլորովին փոխվեց, և մենք շարեցինք ընկ. Սուրենի զուտ մարքսիստական—հեղափոխական հոգվածները՝ Տիմոֆեյ կեղծանունով։ Ինձ հետ աշխատող ընկերներն իսկույն զգացին, վոր այդ նոր մարդը մեր շահերի պաշտպանության համար և գրում, վոր նա բանվոր դասակարգի շահերի պաշտպանն է։ Այնուհետև շփվելով նրա հետ՝ մենք ճանաչեցինք նրան, վորպես մաքուր ու խիզախ բալշևիկ։

Ընկ. Սուրենի ձեռքին թերթը յերկար չմնաց։ Մի կողմից խիստ դրաքնությունը, յերբ բուրժուազիայի անհաճ պարբերությունները դուրս եյին շարտում թերթից և սյունակները մնում բաց, մյուս կողմից մեր քաղաքական հակառակորդների ջանքը, նորից թերթին իրենց ուղղությունը տալ ստիպեցին ընկ. Սուրենին հրաժարվել թերթը ղեկավարելուց։

Ընկ. Սուրենը մեծ կամքի տեր մարդ էր։ Նրա խոսքը սրի պես կլուրում էր իր հակառակորդներին։ Հիշում եմ, հենց այդ ժամանակ թերթը մի աշխատակից ուներ (նախկին կապիտան), վորը միշտ գրում էր իր տպավորությունները և ինչքան էլ հիմար տպավորություն լիներ, տպվում էր, վորովհետև նրանից ամենքը վախենում էին։ Սուրենը չեր տպում նրա հոգվածները. ընկ. Սուրենն կտրուկ կերպով մերժել էր, առարկելով, թե կապիտանը քաղաքական անգրագետ է։ Չափ ու սահման չկար կապիտանի վրդովմունքին, բայց ընկ. Սուրենն անդրդվելի մնաց։

Այն, ընկ. Սուրենն ուներ հեղափոխականին հատուկ համառությունը բանվոր դասակարգի շահերի պաշտպանության գործում, գիտեք նրա բարեկեցութեան համար կռվել, մոռանալով իր անձնական բարեկեցությունը։ Նա մնաց այնպիսին մինչև իր կյանքի վերջին րոպեն, վորի թիլը կտրվեց հեռու աքսորավայրում։

Ինչքան մեծ ոգուտներ կրեբեյին մեզ ներկայումս Սուրենները, չեթե նրանք հյուժված չլինեյին միապետություն որով Սիբիրի և բանտերի դժոխային պայմաններում, խողխողված չլինեյին Անդրկովկասի «սուրբ յերբորդություն» — մենշևիկ—դաշնակ—մուսավաթիստների որհնությունը։

Շատերն են ընկել բանվոր դասակարգի տղապետության ճանապարհին։ Բայց այդ զոհվածների գաղափարներն ու նրանց հիշատակը չեն մեռել, նրանք կան ամեն մի ազնիվ բանվորի հոգում։

Պետք է աշխատել կրթել բանվոր չեքիտասարդութունը Սուրենի փայ-
փայած մարքսիզմի, լենինիզմի գաղափարով:

Վսու պահենք հեղափոխական կրակը...:

Դա կլինի Սուրենների ամենալավ հիշատակը:

Բանվոր ԱՅՐԱՆՈՒՄ

ՍՈՒՐԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Բանվորի հոսեացեցիք)

Տանս ամենաաչքի ընկնող տեղում կախած ունեւ մի զույգ հերոսների
նկարներ, վորոնց մեջ տեղը կապել եմ փոքրիկ կարմիր ժապավեն և ամեն
անգամ սրանց նայելիս ինձ թվում է, թե նրանք այնպես էլ միասին են
ծնվել ու ձեռք ձեռքի տված, միասին ել ընկել մեր ազատագրման ճանա-
պարհին:

Սրանցից մեկը Ս. Շահումյանն է, մյուսը Սուրեն Սպանդարյանը:

Մի բոլակ կանգ եմ առնում, նայում, ու մտքիս մեջ հազար ու մի տե-
սակ մտքեր են կուտակվում:

Իմ մեջ պատկերանում է իմ անցյալ տղազրական աշխատանքը այս
խոշոր դեմքերի հետ միասին:

Նայում եմ ու լակամայից հիշում այն նիհար, ուսանողի գլխարկով յե-
րիտասարդ Սուրենին, չերք «Նոր-Դարի» գրաշարանոցում նա իր հոր մոտ
կուրսերի դեր եր կատարում, չերք նա ամեն անգամ ընկերաբար եր վերա-
բերվում ու հետաքրքրվում մեր աշխատանքով:

Հիշում եմ նաև նրա աժդահա հորը՝ սև հաստ բեխերով և վերջին տա-
րագով հագած զգեստը:

Հիշում եմ և այն որերը, չերք մենք, «Նոր-Դարի» գրաշարանիս, մեր
աշխատավարձի համար կանգնում ելինք նրանց դրանը և Սուրենը միջա-
մտում ու կովում եր, վորպեսզի իր հայրը մեզ չչարչարի ու իր ժամանա-
կին մեր աշխատավարձը տա: Սակայն Սուրենը իր հորից իբրև պատասխան
ստանում եր արհամարհական վերաբերմունք, բայց նա իր ուղին չփոխեց:

Հայրական տունը թողեց, զոհեց ամեն ինչ ու հեռացավ:

Սակայն Սուրենը գրանով չազատվեց, ալ ընդհակառակը ավելի մեծ
տանջանքների ու քստորների լենինիզմից իր հորից ավելի վատթարա-
գույն բռնակալի՝ ցարի կողմից:

Նա այդ տանջանքներից ել մեռավ, սակայն չկորավ:

Սուրենի հիշատակը գեռես տասնյակ տարիներ շարունակ անմեռ կմնա
աշխատավորութան մեջ:

Բանվոր Ա.ՄԻՐ

ՈՎ ԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

(Տիմոֆեյը)

Ընկեր Սուրենին չես ճանաչում ելի 1907 թ. վերջերից, չերք նա Բա-
գու լեկավ աշխատելու. նա արտաքինով խեղճ, վտիտ ու հոգնած մտքու
տալավորութուն եր թողնում. վոչ վոք չեր կարծի, վոր այդ հոգնած մար-
մնի մեջ թաղնված եր հանդուգն հեղափոխականի վոգի: Ով Սուրենին ա-
ռաջին անգամ եր լսում խոսելիս, նա շվարում, չեր հավատում, վոր այդ
վոգեորիչ ու խրախուսական խոսքերը Սուրենի բերանից ելին բղխում:

Մի անգամ մի բազմամարդ ժողովում, չերք ընկ. Սուրենը վոգեոր-
ված մեզ բացատրում եր 1905 թվի մեր անհաջողութունների պատճառը,
ընկեր Դորոֆեյը դարձավ ընկ. Սուրենին՝ ասելով. 1905 թ. իճեկիգեցի-
աճ մեզ զավաճեցեց, իճեկիգեցեցայիճ չի կարելի հավասար, ընկ. Սու-
րենը սաստիկ վիրավորվեց, կարծելով, թե ակնարկն իրեն է ուղղված,
բայց Դորոֆեյը կարողացավ Սուրենին համոզել, վոր նրա՝ յենթադրու-
թյունը սխալ է, մանավանդ, վոր բոլոր ներկա չեղողներն անկեղծորեն սի-
րում ելին Սուրենին:

Ընկեր Սուրենը Բագվի ռաշոնական պրոպագանդիստ եր համարվում
և 1908 թ. «Гудок» թերթի խմբագրական կոլեգիայի անդամ եր. այդ թերթը
նավթարդյունաբերական բանվորների միության որդանն եր. կոլեգիայի
անդամներն ելին և Ստեփանն ու Ալյոշան:

Սուրենը նաև հայերեն «Որեր» թերթի խմբագրական կոլեգիայի ան-
դամ եր, վորը հրատարակվում եր 1907—1909 թ. թ.: Բագվում հայ սոցիալ-
դեմոկ. ունեյին հայկական սեկցիա, բայց Սուրենն այդ սեկցիային աչքան
ել հաշտ աչքով չեր նայում:

1908 թ. Բագվի բանվորութունը նավթարդյունաբերողներից պահան-
ջում եր «Դեկտեմբերյան» հավաքական պաշտանագիրը վերանայել ու մի
քանի լրացուցիչ փոփոխութուններ մտցնել ու վերակնքել:

Կառավարութունն այդ առթիվ թույլ եր տվել հրավիրելու բանվոր-
ների ներկայացուցիչների կոնֆերենցիա՝ պահանջները մշակելու. նախքան
կոնֆերենցիան հրավիրելը, մենչեկներն առաջարկում ելին պահանջները
ներկայացնել ու սկսել բանակցութունները, իսկ բալլիկներն առաջար-
կում ելին պահանջը ներկայացնել, նշանակել ժամկետ, չհամաձայնվելու
դեպքում հայտարարել ընդհանուր գործադուլ. դաշնակցականներն ել հայ
բանվորների գիտակցութունը մթազնելու համար սոցիալիստի դիմակ ելին
հագել ու գակազով Թիֆլիսից հրավիրել իրենց լիդերներից Յեղիշե Թոփ-
չյանին: Յես հիշում եմ, թե ինչպես մենչեկներից հետո հրապարակ լեկավ
Թոփչյանն իր տիրացուական ճառով. ընկ. Սուրենն ջախջախեց մենչեկ-
ներին, ապա դարձավ Թոփչյանին՝ ասելով. «Դուք տիրացուական որորնե-
րով չեք կարող հայ բանվորի փորը կշտացնել, հայ բանվորները վճռական
բոլակում մեզ հետ կլինեն»: Սուրենն ընդհատումներով Բագվում աշխատեց
մինչև 1912 թ., ապա ձերբակալվելով աքսորվեց Սիբիր:

ՄԻՆԱՍ

ԱՊՐԷԶԱՆԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԲԱՆՎԱՐԱՆԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻԳ

Ստորև մենք հրապարակում ենք ցարական արխանդալի հետաքրքիր փաստաթղթերը Ս. Սպանդարյանին 1912 թվին Բազմում կալանավորելու մասին: Այդ փաստաթղթերը մենք բերում ենք առանց փոխելու չբանց «Վոճը»:

Առաջին փառաթիուցն ունի հետեւյալ բնագիրը
«Գործ քաղ. Աճ 5 մ. Ե. Գործավարութուն. Ռուսական Սոցիալ-Դեմո-

կրատական Բանվորական Կուսակցություն: Բազու. քաղաքի կոմիտեյական
գործը. 1912 թիվ:

Բազմա ախրանային բաժանմունքի պետ: 19 մարտի 1912 թ. № 1124,
քաղաքն Բազու: 1912 թ. մարտի 28-ին — հատուկ բաժին»:

Հետո գալիս է հետեցալը՝

Նորին Գերազանցության Վաստիկանության ղեկարար տամենտի վերատես-
չին (գիրեկտոր):

Սույն թվի փետրվարի 9-ին գործակալական տեղեկություններ են ստացվել այն մասին, Վոր Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության տեղալին կազմակերպություն անդամ Միխայիլ Ղարազյուզ-

յանը կապ է պահպանում Ռազվա պատգամավորի հետ, վարը ներկա չե լել համառոտական կուսակցական կոնֆերանսին, և վեր այդ պատգամավորը կոնֆերանսից գալու չե Ղարապետյանի մոտ (քաղվածք ս. Թ. փետրվարի 11-ից № 568):

Դարագլոցչանի անձի հայտնաբերելուց չերկայ, ի՞նչ Դարագլոցչանը Պիտոնի գրասենյակում ծառայող է, ապրում է Բագու քաղաքում կամենիստիյ փողոց № 162 տանը, ինքը Նոյի քաղաքացի Միխայիլ Ալեքսանդրովիչ Դարագլոցչանն է։ Նա անսլաժ է արտադրին հակողութան տակ «Պիտոնակի» կլինկայով։

[illegible]

Նույն փետրվարի 29-ին ազենատուրան հայտնեց, Վոր կոնֆերանսում ներկա յեղող Բազվի ներկայացուցիչ պետք է համարել «Ընկեր Տխմոֆին»», վորը Ղարազուլյանին նամակ է գրել, վոր գալիս է Բագու ընկերներին հաղորդելու կոնֆերանսի ժամին տեղեկություններ (քաղվածք մարտի 3-ից № 905), Ինչպես դործակալական ճանապարհով, այնպես է բաժանմունքի գործերում յեղած տեղեկություններով հաջողվեց հաստատել, վոր հիշյալ «Ընկեր Տխմոֆին» 1909 թվի տեղական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Բագվա Կոմիտեի անդամ Սուրեն Սպանդարովիչ Սպանդարյանն է, վորին բաժանմունքը հսկում էր «Կավկասից» կիշկայով և վորը նույն տարվա 29 ոգոստոսի կալանավորվել է, իմ հազորդագրությոնը Բագվա ժանդարմական վարչություն պետին 1909 թ. ոգոստոսի

30-ից №2810. մարտի 1-ին «Ընկեր Տիմոֆեյ» Բագու գալու մասին տեղեկությունները հաստատվում են գործակալական ուրիշ աղբյուրներից ևս (քաղվածք մարտի 15-ից № 906): Վերջապես մարտի 14-ին նոր գործակալական աղբյուրը ցույց է տալիս, վոր «Ընկեր Տիմոֆեյ» Բագու յե յեկել և պետք է կոնֆերանսի մասին ղեկուցումներ տա (քաղվածք մարտի 15-ից № 1053): Այդ միևնույն ժամանակը «Պիտոսկուն» հետևող արտաքին հսկողության կողմից նկատված է, վոր նրա մոտ չերեացել է 1909 թվականի «Կավկասյան» կլիշկայով հսկողության տակ առնված Սուրեն Սպանդարյանը, և այս վերջինը բաժանմունքի կողմից նորից առնվում է արտաքին հսկողության: Մարտի 16-ին և 17-ին տեղեկություններ են ստացվում այն մասին, վոր Բալխանու յերկու բլիշների առաջին ժողովը, վորտեղ «Տիմոֆեյ» ղեկուցումներ պետք է տա, պետք է տեղի ունենա Բալխանու մարտի 18-ին, ընդ վորում այնտեղ և ընտրվելու չե ժողովի տեղը: Բացի այդ, ըստ վերջին տեղեկությունների, «Տիմոֆեյ» մտել և նոր Ռուսական Կենտրոնական կոմիտեի կազմի մեջ (քաղվածք մարտի 17-ից և 19-ից № 1090 և 1119): Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ ժողովի լիկվիդացիայի յենթարկելու վորոշումը և Բալխանու արտաքին հսկողություն կատարելու ծայր ստորձան դժվարությունը, հսկողությունը չափազանց մտածված է կազմակերպված (թե հետևակ և թե ձիավոր), ընդ սմին գլխավոր ուշադրությունը դարձվել է «Կավկասկուն» (Տիմոֆեյ) վրա: Շատ մեծ դժվարություններով «Կավկասկուն» բերեցին հանքերի կենտրոնում գտնվող մի թեյարան, ընդ սմին պարզվեց, վոր հսկողությունը գտնվում է հսկողության տակ առնվածների անմիջական մոտիկ շրջանում, վորպիսի հանգամանք վոչ միայն չի խափանել հսկողությունը, այլ շնորհիվ ֆիլեր*) Դիդկոյի և Միտինի հնարագիտության, վորոնք իրենց բանվորական կյանքի առօրյա հարցերին վերաբերվող զրույցով կարողացել են վոչ միայն հսկման լինթակս «Կավկասկուն» և նրա յերկու ընկերների աշխրջությունը քնացնել, այլ և հնարավորություն են ունեցել նրանց խոսակցությունը լսել, վորի ելությունը վոչ մի կասկածի տեղիք չէ տալիս «Կավկասկուն» Բալխանի գալու իսկական նպատակի մասին:

Ի միջի այլոց խոսակցությունից մեկը յերկյուղ հայտնեց այն մասին, թե հնարավոր է, արդյոք, վոր ժողովը գլուխ չգա, բայց «Կավկասկուն» բացասելով այդպիսի հնարավորությունը, հավատացած էր այդ որինակ գզույշ կազմակերպված ժողովի հաջող վերջանալու վերաբերմամբ:

Հսկողության տակ առնվածները թեյարանում մնացել են 3 ժամ, վորից հետո «Կավկասկուն» հետ միասին փոխադրվել են նավթարդյունարերական բանվորների Միության շենքը, վորտեղ հսկողության կողմից նկատված է մի քանի անձանց ներկայությունը (թիվը չի վորոշվել): Այստեղ մի փոքր եներգիս և ցույց տվել կառապան Կիրիչուկը, վորը նույնպես հարկավոր է նշել: Տեղի հեռավորությունը և ցերեկվա լույսը, վոր հնար էր տալիս հեռվից նկատելու հեծյալ վոստիկանախմբի մոտեցումը, թերևս նպաստած լինեն, վոր ժողովին ներկա յեղողների մի մասը կարողացավ թափնվել, չնայած այդ հանգամանքին, վոր նույնիսկ չեր ել կարելի պարզել, յեթե ի նկատի առնենք այն բազմաթիվ մուտքի և յելքի անցքերը, վորոնցով կարող էին ուղևորվել հանքային լարիթինթոսին լավ ծանոթ բան-

*) Ֆիլեր — լրտես.

նՄԲ.

վորները, այնուամենայնիվ «Միության» մեջ կատարած խուզարկության արդյունքը յեղավ «Կավկասկուն», այն և Սուրեն Սպանդարյանի հետ միասին 9 մարդու հայտնաբերումը, վորոնցից յերեքը Միության կազմին չեին պատկանում և, հետևապես, ժողովում չեին կարող ներկա յեղած լինել: Ներկա գտնվածների բնակարանների խուզարկությունը, բացի Սպանդարյանի բնակարանից, վոր հրաժարվեց ցույց տալ իր բնակարանի տեղը, հայտնիով, վոր ինքը հենց նոր ելել է թիֆլիզից, ուրիշ հետևանքներ չտվեց: Վերոհիշյալի մասին կազմված և արձանագրություն և ձերբակալվածների ցուցակի հետ միասին հանձնված է Բագվա ժանդարմական վարչության պետին, սույն մարտի 18-ին № 1110: Ձերբակալվածների ցուցակն ընդ սմին ներկայացվում է և Հայտնիով Բագվա նահանգական ժանդարմական վարչության պետին մարտի 19-ին № 1113-ով Սպանդարյանի և ժողովի բնույթի մասին տեղեկություններ, յես միջնորդություն եմ հարուցել փակելու նավթարդյունարերողների Միությունը:

Վերոհիշյալի մասին պատիվ ունեմ ղեկուցել Ձերդ ղերադանցությունը (Ստորագրություն):

II

ԲԱԳՎԱԿԱՆ ԿԱՐԴԱՆԱԳՐՈՒՄ ԲԱԺԱՆՄԱՌԻՆԻՔԻ ՊԵՏԻՆ

1912 թիվ ապրիլի 4-ին № 1248: Հատուկ բաժանումը. 1912 թ. 10 ապրիլի, մտից մատյան № 10072. հուլիս գաղտնի:

Ի լրումն իմ ղեկուցման Բալխանում տեղի ունեցած ժողովի կալանավորման մասին, վորի մեջ մի ղեկուցով հանդես է յեկել կոնֆերանսից վերադարձած Բագվա ներկայացուցիչ Սուրեն Սպանդարյանը, ղեկուցում եմ Ձերդ Գերադանցություն, վոր ըստ ստացված գործակալական տեղեկությունների Սպանդարյանը ձերբակալված է այն ժողովում, վորը ըստ թվի յերկրորդն է յիղել:

Ժողովներ պետք է լինելին չորս կամ հինգ անգամ: Առաջին ժողովում, վորը տեղի չե ունեցել քաղաքում Ցերկովնայա փողոցի վրա ապրող Մգելա-ձեի բնակարանում, Սպանդարյանը ղեկուցում է տվել իրան ընտրելու արտակարգ ձեի մասին, ընդ սմին նշել է, վոր այդ որինակ հանգամանքի շնորհիվ անհնար էր ուղիղ ընտրություններ կատարել: Կոնֆերանսի մասին Սպանդարյանը ղեկուցել է տեղեկացիող կերպով, պաշտպանելով բալչ-չեիկների շահերը, թեև նշել է բուհականների և լատիշների վերաբերմունքի մասին, բայց և այնպես կոնֆերանսը միանգամայն ուղիղ է համարել: Սպանդարյանը խնդրել է հարցեր տալուց խուսափել, պատճառաբանելով այդ ժամանակի սղությունը և խոստացել և հետագայում լսել հարցերով հետաքրքրվողներին, այդ պատճառով շատ հարցեր մնացել են չպարզաբանված: Ի միջի այլոց խոսել է կենտրոնում առաջացած դրամական թշուրիմացությունների մասին: Առանձնապես մանրամասնորեն նա կանգ է առել Ռուսական նոր ԿԿ-ի կազմակերպման մասին, կազմված 7 հոգուց, վորի մեջ նա ել անդամ է ընտրվել: Այդ Ռուսական ԿԿ Ռուսաստանում ամենաառաջնակարգ նշանակություն է ստանում: Հետո խոսել է գալիք ընտրության մասին: Սպանդարյանը և նրանց մասնակցելու անհրաժեշտության մասին: Սպանդարյանի կալանավորումը, վոր տեղի ունեցավ Բալխանում յերկրորդ ղեկուցման

ժամանակ, ճնշող տպավորություն թողեց. կաղամկերպությունը բանտից նա-
մակ և ստացել՝ գրված Շահումյանի և «Մլավայի» կողմից (Գասպարյանց),
վորի մեջ մատնանիշ և արված, թողնել ամեն տեսակի կուսակցական աշխա-
տանք, քանի վոր, պարզ և, գոյություն ունեցող պրովակացիան պետք և
վոչնչացնի կաղամկերպության խղճալի ֆուգորդները ևս:

(Ստորագրություն)

III

Բազմի ախրանային բաժանմունքի պետին 1912 թ. ապրիլի 6-ին №
1379. Հատուկ բաժին, 10-ն ապրիլի 1912 թ. մալից մատյան № 10080.

**ՆՈՐԻՆ ԳԵՐՍԵԱՆՅՈՒԹՅԱՆ ՎՈՅՏԻԼԱՆԱԿԱՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ
ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ**

Պատիվ ունիմ ղեկավարող Ձերդ Գերադանցություն, վոր ըստ իմ ու-
նեցած գործակալական տեղեկությունների, կալանավորված Սպանդարյանի
փոխարեն Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցու-

ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ ՅԵՎ ՍՏԱԼԻՆ

թյան կենտրոնական կոմիտեի անդամ և նշանակված «Կորա»-ն, նույն կու-
սակցության Բազմա կաղամկերպության անդամը, վորը բաժանմունքի կող-
մից 1909—1910 թվականներին հսկողության և առնված «Մոլոչնից» կլիշ-
եպով:

Հովսեփ Վիսարիոնովիչ Զուլաշվիլին (կալանավորված և 1910 թ.
մարտի 23-ին), վորը մեկնել և Պետերբուրգ ապրիլի 1-ին կիրակի օրը: Պե-
տերբուրգում նա կարող և այցելել Թիֆլիսում ծառայած փականագործ բան-
վոր Ալիլուևին, Պետերբուրգում նրա ունեցած այլ կապերը մեզ հայտնի
չեն: Պետերբուրգի ախրանային բաժանմունքի պետին հաղորդում եմ սույն
թիվ № 1379 գրությունը:

ՍՈՒՐԵՆԸ ՄԵՏԵԽԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

(Հիտղություններ)

Սուրենին վերջին անգամ յես հանդիպեցի Մետեխի բանտում, նրա
աքսորից առաջ, և նրա հետ անցկացրի մի քանի ամիս:

Սուրենը նստած եր Մետեխում մի քանի ընկերների հետ. շնորհիվ
հայտնի պրովակատոր Կապալեշվիլու, վորը Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ եր,
լավ համարում ուներ, և վոչ վոք նրա վրա չեր կասկածում: Միմիայն 17
թվի փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, ինձ հաջողվեց՝ Թիֆլիսի Ժան-
դարմական վարչությունը բանտարկելուց հետո՝ պարզել նրա դերը, վորպես
պրովակատորի, յերբ նա գործում եր «Ժորդանիա» կեղծ անվան տակ:
1912 թվի դեկտեմբերի սկզբներին ինձ գիշերը բանտարկում են իմ բնա-

կարանում, ուր չես յեկել ելի յերկու օր առաջ. յես այդ ժամանակ անլե-
զալ ելի ապրում: Տանում են ինձ Մետեխի բանտը:

Բանտի գրասենյակում մի քանի ձեականությունների կատարելուց հե-
տո, ինձ ուղարկում են նույն բանտի շենքի վերին հարկը, վորտեղ քաղա-
քականներ ելին բանտարկված: Մտնում եմ հենց բանտի նեղ միջանցքը,
վորտեղ յերկու կողմից դասավորված են բանտարկյալները փոքրիկ ու մութ
սենյակներում. և ահա մի այդպիսի սենյակի ամուր կողպեքով փակված
դռան վրայի փոքրիկ լուսամուտը բացվեց և իմ հետևից մեկը բացակայեց:

— Ահա, Ալֆրեդ—

Յետեմ համարում, և ահա փոքրիկ անցքից յերևում է Սուրենի վառվր-
ռուն ու կրակոտ աչքերը:

— Սուրեն, բարև, յես եմ, Արամայիս:

Սուրենն իսկույն հասկանում է. վոր ինձ բանտարկել են իբրև Արա-
մայի Յերզնկյանի և վոչ Ալֆրեդի. Ալֆրեդն իմ կուսակցական կեղծ ա-
նունն էր: Սուրենն զգուշության համար, չենթադրելով թե կարող է պա-
տահել վոր դեռ չեն կարողացել պարզել իմ ով լինելը, կանչեց Ալֆրեդ-
Պետք և շեշտել, վոր Սուրենը, իբրև խոշոր հեղափոխական, միաժամանակ մեծ
կոնսպիրատոր էր:

— Արամայիս, դու չե՞լ յեկար, խեղ խաբար—ասաց նա ժպտալով:

— Սուրեն ջան, ես ել հոգնեցի, յեկա մի քիչ հանգստանալու—ասացի
յես հանաքով:

Սակայն մեր խոսակցությունը չշարունակվեց, վորովհետև հակիչը
ինձ քշեց դեպի ինձ հատկացված կամերան, և համարյա գցելով ներս, գուռը
հետևեցս ամուր կողպեքով փակեցին:

Այդ որը չես չկարողացա առանձին տեսնվել Սուրենի հետ:

Միմիայն փոքր նամակ ստացա Սուրենից մեր կորիզորի հակիչի մի-
ջոցով, վորտեղ մի քանի տեղեկություններ էր պահանջում դրսից, կուսակ-
ցական կյանքից, առաջարկելով ինձ գրել դրա պատասխանը և սպասել իմ
կամերայի դռան փոքրիկ բացվածքի առաջ, վորտեղից ինքը կը վերցնի:

Սուրենն անհամբեր էր, նա ուզում էր ժամ առաջ դրսից տեղեկու-
թյուն ունենալ. տեղեկություն ունենալ այն գործից, վորին նա նվիրել էր
իր ամբողջ ելութունը, իր ուժերը, իր գիտությունը:

Կես ժամից հետո, իրոք, Սուրենը խնդրում է բանալ իր կամերան բը-
նական պահանջների պատրվակով և մոտենալով իմ կամերային, մի փոք-
րիկ բացվածքից համբուրվում ենք. և մի ակնթարթում նա վերցնում է իմ
արդեն պատրաստած պատասխանը և անցնում:

Թե Սուրենը և թե չես անհամբեր սպասում ելինք, որվա «գրոսանքին»
տեսնվելու և խոսելու: Քաղաքական բանտարկյալներին չուրաքանչյուր որ
հանում էին նկուղներից և թույլ տալիս կես ժամ զբոսնելու բակում: Որ-
վա այդ ժամը բանտարկյալների ամենալավագույն ժամն է, նախ տեսնում
են դրսից յերկնակամարը, մի քիչ համեմատաբար մաքուր ող են ծծում, և
վոր ամենազվազմորն է, իրար հետ կարող են խոսել ազատ կես ժամ:

«Դրսից» ամեն մի նոր չեկող մի քանի որ դառնում է միշտ «տանե-
ցիներին» հետաքրքրության ու հարցաքննության առարկա:

Ձմեռ որվա «գրոսանքին» ժամանակ ամբողջ կես ժամ Սուրենն անց է
կացնում ինձ հետ. չես չեյի կարողանում բավարարել այն բազմաթիվ հար-
ցերին, վոր տեղում ելին Սուրենի կողմից, ի հարկե. կազմակերպության աշ-
խատող ընկերները շուրջը: Սուրենը բանտում ապրում էր ամբողջովին զրսի
հեղափոխական աշխարհով, իմ պատմածները մերթ նրան ուրախացնում
էին, մերթ տխրեցնում, մերթ զայրացնում. զրսի անցքերը նրա ելության
անբաժան մասնիկներն էին:

Նշանավոր բանտապետ Բիմկելիչի դաժան ռեժիմը Սուրենին դարձ-
րել էր ջղախի և զուլաբարդի, այդ տեսակետից նրա վրա չափազանց ազ-
դել և ազդում էին կազմակերպության հաճախակի պրավալները:

— Կա մեր մեջ նստած պրովակատոր, նուրբ պրովակատոր, կամ կո-
միտեյում կամ կոմիտեյին շատ մոտ,—կրկնում էր գրգռված Սուրենը:

Նրա սրտառի միտքն ըմբռնում էր, վոր բանտարկությունները չեն
կարող «գրսից» լինել, «ներսի» մարդը միմիայն կարող է հնարավորություն
տալ ժանդարմական վարչությանը շարունակ գլխատելու կազմակերպու-
թյունը:

Գտեք պրովակատորին. հարկավոր է փրկել կազմակերպությունը,
ձեռք առեք միջոցներ մեկուսացնելու կասկածելիներին, պահպանեցեք խիստ
զաղտնիք—ահա այն հրահանգները, վոր բանտից գրում էր Սուրենը դրսի
ընկերներին:

Յուրաքանչյուր կամերայում նստած ելինք յերկուսական հոգի. յես մի
վրացի ընկերոջ հետ, իսկ Սուրենը, չեթե չեմ սխալվում, Վասիլ Սաչաուրյանի
հետ. սա մեր լավագույն բանվոր ընկերակիցն էր, այժմ գտնվում է Թիֆ-
լիսում:

Սուրենի ջղայնությունից Վասիլն ստիպված էր փախչել ուրիշ կամերա:

Սուրենն ավելի զուլաբարդի դարձավ, յերբ բանտարկեցին և բերին
մեզ մոտ ընկ. Կամոյին և նստեցրին ալպես կոչված «մահվան կարիդորում»,
վորը կպած էր մեզ:

Կամոյին սպառնում էր մահվան պատիժ, այս բանը շատ էր անհա-
զըստացնում ընկերներին, իսկ Սուրենին դարձրել էր ավելի զուլաբարդի:

Սուրենին մենակ թողնել անկարելի էր, չես հույս դնելով իմ բնավո-
րության վրա, վորոշում էմ անցնել Սուրենի կամերան: Սուրենին հայտ-
նում էմ իմ մտադրությունը, նա խնդրում է անմիջապես անցնել իր կա-
մերան:

Իմ առաջարկս հարգվում է վերահսկիչի կողմից, և ինձ տեղափոխում
են Սուրենի կամերան:

Մենք շարունակ կարդում ելինք: Ահա մի տեղ, վորտեղ կարելի չե
բավականաչափ գիրք կարդալ:

Չնայած Սուրենի լարված ջղերին, չես միշտ բանտից ազատվելու
մտքի Սուրենի կամերայում, և մեզ վոչ մի միջադեպ չհանդիպեց:

Ազատ ժամանակներս սկսեցինք հրատարակել չերգիծաբանական թերթ:
Ծաղրի ելինք յենթարկում բանտի կարգերը, բանտապետին, առանձին
պաշտոնյաներին: Սուրենը չեռանգուն կերպով մասնակցում էր թերթին:

Թերթը մեծ հաջողություն ունեցավ բանտում, բանտարկյալներն ան-
համբեր սպասում էին համարների լույս տեսնելուն, լույս տեսած համարը
կամերայից կամերա յեր անցնում:

1913 թվի փետրվարին, Ռոմանովների տիրապետության չերեքհարյու-
րամյա տարեդարձին, հրատարակվեց ամսիստիս, և չես ազատվեցի բանտից,
այս ամսիստիսի շնորհիվ Կամոն ազատվեց մահվան պատժից:

Յես վերջին անգամ համբուրվեցի Սուրենի հետ և բաժանվեցինք:
Սուրենը մնաց Մետեխի բանտում մինչև աքսորը:

Նա այլևս կովկաս չվերադարձավ: «Պալքարի» շուրջը խմբված ընկեր-
ներս ստացանք հեռավոր Սիբիրից Սուրենի մահվան բովը:

Սիբիրի դաժան կլիման կատարեց իր սև գործը, և մեր բոլորիս սիրելի
Սուրենին խեց հեղափոխությունից:

ԴԵՊԻ ԱԲՍՈՐԱՎԱՅՐ

Սուրեն Սպանդարյանի անունն առանց սրտի ցավ զգալու չեմ կարող հիշել: Յես նրան ճանաչում եյի դեռ շատ փոքր հասակից, իսկ նրա կյանքի վերջին տարիների անցուդարձին ի մոտո տեղյակ եմ. ամենամտերիմ կապ եմ ունեցել թե իր և թե կնոջ ու չերեխաների հետ:

1912 թվի սկզբներին նա Բագվում կալանավորվում է, բայց կարճ ժամանակից հետո ազատ թողնվում, միայն թե ստորագրություն են վերցնում. վոր անմիջապես հեռանա Բագվից՝ այլևս այնտեղ չվերադառնալու պայմանով: Նա գալիս է Թիֆլիս և կալարանից ուղղակի գնում Կասպանի մոտ: Լինում էր և իրենց տանը: Այդ միջոցին նրա չերկրորդ աղջիկը շատ լուրջ հիվանդ էր: Թիֆլիսում նրա մնալը վտանգավոր էր. վորոշեց գնալ Կրասնոդար՝ իր չեղորոք մոտ մի առժամանակ ապրելու: Ամենքն էլ խորհուրդ տրվին Ռազմավիրական ճանապարհով գնալ. բայց նա չլսեց, վճռեց գնալ Բագվով: Հենց Բագվի կայարանումն էլ նրան կալանավորում են և բերում Թիֆլիս Մետեխի բանտը: Ըստ չերեխաների Թիֆլիսի կայարանում նրան հետևող լրտեսները հենց կայարանից էլ հեռագրել էին Բագու:

Ամեն կիրակի անընդհատ կնոջ հետ այցելում էյինք նրան բանտում: Բժիշկների խորհրդով ամառը նրա հիվանդ աղջկան տուրան Մանգլիս:

Այդ ամառը յես միանակ եյի այցելում նրան: Նրա դեմ մի առանձին մեղադրանք չկար, և նա հույս ուներ, վոր շուտով իրեն բաց կը թողնեն: Բայց հենց այդ միջոցին մի անակնկալ դեպք դրությունը բոլորովի փոխեց:

Յեկնա Ստասովան, վոր կուսակցության Թիֆլիսի կոմիտեյի քարտուղարն էր, իրենց արևիվը հանձնում է որիորդ Արմենուհի Հովվյանին և ինքն ամառվա արձակուրդին գնում Լենինգրադ իր ծնողների մոտ: Մատնություն հետևանքով որ. Հովվյանի մոտ խուզարկություն է կատարվում, և ամբողջ արևիվը բռնվում: Դրա հետևանքով էլ կալանավորվում են՝ Ստասովան— Լենինգրադում, որիորդ Շվեյցերը Ռուստովում, որիորդ Վոխմիրյան, Հովվյանը, Վասիլ Խաչատրյանը և փոքրիկ Ներսեսը— Թիֆլիսում: Ստեղծվեց մի խոշոր գործ:

Սուրենը մեղադրվում է 102-րդ հոդվածով: Ստասովայի թղթերում գտնվել էին Սուրենի ձեռքով գրված թուղթիկներ, սևագրություններ ու նրան մատնող այլ գրություններ: Սուրենը տխրած էր վոչ թե աքսոր կամ տաժանակիր աշխատանքներ ուղարկվելուց վախենալով, այլ չերեխաների հոգան էր նրան տանջում, վորոնց նա անչափ սիրում էր: Յեմ նա խնդրեց վոր գրեմ իր չեղորոք՝ Կրասնոդար, վոր չերեխաներին խնամք տանի:

Սուրենի հետ միևնույն կամերայում նստած էր և Լարինը (Մ. Ա. Լուրյե), վորը հետո տարվեց Լենինգրադ և այնտեղից աքսորվեց արտասահման:

Մինչև Սուրենի Սիբիր աքսորվելն ամեն կիրակի նրա կնոջ հետ կանոնավոր այցելում էյինք և հնար չեղածին չափ բավարարում նրա կարիքն ու պահանջները:

Նրա գաղտնի ունեցած 1913 թվի մայիսին, դատական պալատում: Լենինգրադից չեկել էին Ստասովայի ծնողները և իրենց հետ բերել մի թե չերկու փաստաթան: Տեղական փաստաթաններից դատին մասնակցում էին՝ Բրոդսկին, Կլանկը, Ռուբ. Բաթանյանը և Ալ. Պապովյանը: Նա-

խորոք վորոշված էր, վոր Սուրենին պիտի պաշտպաներ Բրոդսկին, բայց Սուրենի հոր ցանկությունը և կարգադրությունը, վորն այդ միջոցին գտնվում էր Փարիզում, նրան պաշտպանում էր Կլանկը: Դատը գոնիակ էր և տեղեց մի քանի որ: Ամեն մի մեղադրվողի կողմից իրավունք ունեղին ներկա լինելու չերեխական հոգի:

Լրտեսները վխտում էին բոլոր ժամանակ: Այդ պատճառով էլ կուսակցական ընկերներից վոչ վոք չեր չերում, բացի Կասպանից, վորը մի չերկու անգամ ներկա չեր դատավարությունը:

Այդ դատն իսկական հեղափոխականների դատ էր: Պաշտպաններն իրենց ձառերով վոչ մի խնդիր, վոչ մի խաղատայտվո չարին: Նույն իսկ Սուրենն առանձնապես խնդրել էր իր փաստաթանից, վոր վոչ մի խաղատայտվո չանի: Յեմ չեր Կլանկը, փաստաթանին հատուկ բնագրով, իր ձառի վերջում դատավորներին դիմելով շնորհ, վոր Սուրեն Սպանդարյանն ունի կին ու չորս չերեխա, այդ բանը Սուրենին անչափ վշտացրեց, և նա սաստիկ նեղացել էր Կլանկից:

Դատարանը ցմահ աքսորի դատապարտեց բոլորին, բացի փոքրիկ Ներսեսից:

Նույն թվի սեպտեմբեր ամսին էլ նրանց աքսորավար ճանապարհեցին:

Ստասովան նրանց հետ չեր. հիվանդության պատճառով նա մի քիչ ուշ ուղարկվեց: Մի քանի որ առաջ Սուրենի կնոջ հետ չերեխաներին տալուց Մետեխի հոր հետ տեսնվելու, գնաս բարով ասելու:

Զնայելով, վոր նա չերեխաներին անչափ սիրում էր, այնուամենայնիվ բաժանման րոպեյին իրեն շատ հանգիստ պահեց, վորպեսզի իր ներքին հուզումը ցույց չտա նրանց:

Ճանապարհվելու որը կնոջ հետ գնացինք կալարան: Նրանց ուղեկցող սպան մեծ դժվարությունը ու չերկար խնդրելուց հետո միայն ընդունեց մեր բերած ճանապարհի պաշարը: Իսկ մեզ վոչ միայն բոլորովին թույլ չտվեց մոտենալ, գոնե վերջին անգամ հրաժեշտ տալ միմյանց, այլ և դուրս արեց պլատֆորմից: Անչափ վրդովված սպայի կողմից այդքան վաղեմի վերաբերմունքից, մենք դուրս չեկանք կալարանի հրապարակը, վորտեղից չերկու էր ուղևորելու պատրաստ գնացքը: Հնչեց չերկորդ զանգը, վորին հետեց չոգեշարժի սուլոցը, և ապա գնացքը շարժվեց:

Մենք անթարթ նայում էյինք անցնող վագոններին: Սուրենը կանգնած էր լուսամուտի առաջ իր ընկերներով ու մեր կողմն էր նայում: Յեմ այդ վերջին անգամն էր, վոր մեր հալացքներն իրար հանդիպեցին: Յերբ գնացքը ծածկվեց մեր տեսողությունից: Սուրենի կինը մի այնպիսի ճիշարձակեց և լաց եղավ, վոր չես հաղիվ կարողացա պահել նրան վայր ընկնելուց: Յես էլ չկարողացա զսպել արտասուքս, յես անչափ սիրում էյի Սուրենին:

Սիբիրում Սուրենի իբրև բնակավայր են նշանակում Յենիսեյի նահանգի, Տուրուխանսկի շրջանի Մոնաստիրսկոյն գյուղը:

Ստասովան Սուրենի կնոջն այդ ժամանակ գրած նամակում հայտնել էր, վոր Սուրենի համար փախուստ են պատրաստել դեպի արտասահման, բայց աղմինխտրացիան հոտն առել էր և այդ պատճառով նրան քել էյին այնքան հեռու ու ամենացուրտ տեղը: Սուրենը սրտի արատ ուներ (порок сердца): Այդտեղ հիվանդությունն ավելի չե սաստկանում և նրան ուժաս-

պառ անուամբ: Իր գրած նամակներում նա շարունակ գանգատվում էր հիվանդությունից: Յերբ հիվանդությունը սաստկանում է, իշխանությունը թուլյալով թյամբ նրան տեղափոխում են Յենիսեյսկ, աչտեղից էլ սեպտեմբերին բերում են Կրասնոյարսկ, տեղավորում մի մասնավոր հիվանդանոցում:

Այստեղից կնոջ անունով ստացվեց չերեք հեռագիր, վորոնցից չերկուսը Սուրենի անունից էր, վորով հայտնում են դրությունը լրջությունը, իսկ չերրորդը կրում էր Ավել Յենուկիձեյի ստորագրությունը, վորով Սուրենի մահն էր պծում հետևյալ կարճ պարբերությամբ. այսօր առավոտյան ժամի 6-ին (սեպտ. 11*), կիրակի օր) Սուրենը վախճանվեց:

Բ. ՇՄԷ-ՊԱՐՈՆՅԱՆ

ԸՆԿ. ՍՈՒՐԵՆ-ՏԻՄԱՖԵՅԸ ԹԻՖԼԻՉՈՒՄ ՅԵՎ ՍԻԲԻՐՈՒՄ

Դժվար է մոռանալ Ս. Դ. բալլերիկների Բագվի կազմակերպության մեր մոտիկ ընկերոջը: Յես, իբրև չերիտասարդ բալլերիկ, առիթ էլի ունենում սովորելու Տիմաֆեյից: Յերազի պես հիշում եմ Բալասանում, Չարբատի շրջանում կայացած ժողովը: Ինչ վոր հարցի առթիվ մի շարք ընկերներ—Ստեփանի, Կորալի (Ստալին) Տիմոֆեյ—Սուրենի և, չեթե չեմ սխալվում նաև ընկ. Ասքանյանի արտասանաց ճառերից հետո, Տիմաֆեյն աշխատում էր անցկացնել իր բանաձևը: Քվեարկության միջոցին միշտ ձայները բաժանվում էին չերկու մասի՝ Շահումյանի և Սուրենի միջև: Այդ ժողովը 1908—9 թ. վերջերին էր. այդ ժողովում ընտրվեց Բագվի Կոմիտեն 7-հոգուց բաղկացած: Կոմիտեի կազմի մեջ մտան Սուրեն—Տիմաֆեյը, Շահումյանը, Ստալինը, Յակուբովը և այլ ընկերներ: Ընկ. Տիմաֆեյին յես ճանաչում էլի իբրև պատասխանատու ընկերոջ, բայց վոր անունը գիտելի վոր էլ ազգանունը:

1908 թ. ձմեռը Բալլերիկի ժողովրդական տանը հրավիրվում էր Ս. Դ. բալլերիկների Բագվի կազմակերպության կոնֆերենցիան: Տան վարիչը լավ չեմ հիշում, Տիմաֆեյն էր թե Շահումյանը, բայց հիշում եմ վոր մենք հավաքվեցինք պահապանի փոքրիկ սենյակը: Այդ ժամանակ մեծ դահլիճում ներկայացում էր. ներկայացումն սկսելուց հետո մենք անցանք հանդիսականներին կից ընթերցարանի սենյակը: Ժողովին ներկա էին 84-հոգի. նախագահ ընտրվեց Սարատովցը: Այդ ժողովի գլխավոր հարցը մենչեվիկների դեկլարացիան էր բալլերիկների հետ միանալու մասին: Զեկուցողն էր ինչ վոր մենչեվիկ Գերմանով ու Ծերեթելին, վորը խոսելու միջոցին կապում էր:

Շատ լավ հիշում եմ վոր չերբ այդ ժողովին սկսեց խոսել Սուրենը, պահպան սենյակի մոտավ ու հայտ. եց, վոր վոստիկանությունը շրջապատեց մեզ: Ստալինն ընկ. Սուրենը ցածրաձայն նախադրույացրեց ընկերներին: «Յես դուրս կը գամ, իսկ դուք հանդիսականների դահլիճը մտեք»:

Ընկ. Սուրենն ու Քաչալ-Մահմետ Յարովը գնացին դեպի գլխավոր դռնը: Առաջինը կալանավորեցին Սուրենին, իսկ դուռն մոտ կանգնել էր Քաչալ Մահմետ Յարովը և համառաբար պաշտպանում էր դուռը. այդ միջոցում

մենք մյուս բոլոր ընկերներս թափվելով հանդիսականների դահլիճը խուճապ առաջացրինք և ալգախով ազատվեցինք:

Սուրենի այդ անձնագոհությունն իմ մեջ շատ զգացումներ և զարթեցրել, և չես հիշում եմ Սուրենին իբրև անկեղծ ընկերոջ, հեղափոխության հերոսի:

Ընկ. Սուրենին չերկար չը պահեցին, արձակեցին:

Անցել էր 6 տարի, և յես բոլորովին անսպասելի կերպով պատահում եմ նրան Սիբիրում, Կրասնոյարսկ քաղաքում, ծանր հիվանդ դրությամբ: Այդ աշնան սկզբներին էր Սիբիրում, չերբ մաղում էր մանրահատիկ անձրևը, և խոնավ յեղանակն ազդում էր մեզ, Կովկասյաններիս վրա: Աքսորականները քարշ էին տալիս իրենց կյանքը, հույսները դնելով հեղափոխության վրա: Աքսորականների մեջ շատ ընկերներ կային թոքախզով հիվանդ, վորոնք յուրաքանչյուր տարի դարնան ու աշնանը, թողնում էին մեզ ու չքանում անդառնալիորեն, և յուրաքանչյուր տարի, մենք սառը հողին էլինք հանձնում մեր լավագույն ընկերներին, հեղափոխության մարտիկներին, վորոնց թվում և ընկ. Սուրենին:

Ընկ. Սուրենին դավառական Յենիսեյսկ քաղաքից բերեցին Կրասնոյարսկ, մեր հարգելի բժիշկ ընկ. Ֆիոդոր Գուսարովի հսկողությամբ և զետեղեցին բժիշկների ընկերության մասնավոր հիվանդանոցում, վորտեղ աշխատում էր Գուսարովը: Ընկ. Սուրենին Յենիսեյսկից Կրասնոյարսկ բերելիս ուղեկցում էր ընկ. Շվեյցերը: Մեզ, բոլոր քսորյալներիս հայտնի էր Սուրենի ծանր դրությունը, ինձ իբրև հասակով չերիտասարդի թույլ չը տվին այցելել, սակայն չերկար չը տեկց նրա ծանր հիվանդությունը: Շըրջապատված մոտիկ ընկերներով, նա մեռավ, դաժան մահը անողորմաբար խլեց թանկագին ընկերոջ մատաղ կյանքը:

Սիբիրում ընդունված և հանգուցյալներին տեղափոխել քաղաքային հիվանդանոցի մեռելատունը: Սեպտեմբերյան մի մռայլ անձրևոտ օր—կարծես թե բնությունն էլ մասնակցում էր մեր վշտին, մենք ընկ. Սուրենի մարմինը տարանք Բլագովեշչենսկի փողոցով դեպի դերեզմանատուն: Հիշում եմ Սուրենի մոմի պես դեղին դեմքը, նրա նիհար գիակը հիշեցնում էր մեզ, վոր դեռ ընկերներից շատ շատերին և սպասում ունեւն վիճակը—մեռնել Սիբիրի սառնամանիքներում...:

Աքսորականներս խոնարհված գլուխներով հուղարկավորեցինք նրան և մեր վերջին պարտքը կատարելով, թաղեցինք Կաչինսկի գերեզմանատնից այն կողմը, քաղաքի ծայրում, մի խուլ անկյունում, վորտեղ թաղված են աքսոր ուղարկված մեր ընկերներից շատերը:

Թող վառ մնա քո հիշատակը անմոռանալի Սուրեն, իբրև Ս. Դ. բալլերիկների Բագվի կազմակերպության անդամ, միշտ կը հիշեմ Բալլերիկի քո դասը.

Քո բնկեր՝ ԳԵՐՍՍԵՍ

*) Հին տոմարով. 1908.

ՏՈՒՐՈՒԽԱՆԻ ՏԱՅԳԱՅՈՒՄ*

1916 թ. (փետրվարյան հեղափոխությունից 6 տմիս առաջ) հանգամ Սիբիրի աքսորավարում Սուրեն Սպանդարյանի կյանքը—«Տիմոֆեյը»:

1916 թվական, բայց թվում է թե դա վերջերս էր: Հեղափոխության պատմության վաղքը աչնախ սրարշավ է, վոր նրան նախորդածը թվում է կատարված վերջերս:

Յարիզմի դեմ կռվող մեր հին բալլերիկյան գվարդիայի շարքերում Սու-

Ս. ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԸ ՍԻԲԻՐՈՒՄ

(Վերջին 6 կառ)

րեն Սպանդարյանը խանդավառությամբ լի պայծառ դեմքերից մեկն էր: Նա վառվում էր կոմունիզմով: Դժվար է գրել նրա մասին համեստ գույներով, բայց գրել անհրաժեշտ է, ի հարկե վոչ գոհված ընկեր բարեկամին հիշելու համար: Հարկավոր է պատմել յերիտասարդ սերնդին, թե ինչպես էր դարձվում կուսակցությունը:

Յես կխոսեմ Սուրենի կուսակցական կյանքի մի բեկորի մասին միայն, վոր կբանա մեր առաջ նրա բալլերիկ կենսության ամբողջական, հասուն ուղիքի՞ծը:

* Շանթ. ապրիլ — ճանճոտ անասուն.

1914 թվին իմպերիալիստական պատերազմի սկիզբն էր: Գաղտնի աշխատանքի մեջ դա կուսակցական կյանքի դժվարին մոմենտն էր: Այդ հարցում նույն իսկ խոշոր աշխատակիցներից շատերը սխալներ գործեցին: Հարկավոր է պատկերացնել այն կացությունը, վորի մեջ ապրում էր Սուրենը Տուրուխանի յերկրում, այնտեղ, ուր 50 ծխից բաղկացած ամենամեծ գյուղում, ուր թափառում են արջեր, այնտեղ, ուր պոստը ուղարկելու և ստանալու միջև անցնում է համարյա 1 ու կես ամիս, այնտեղ, ուր աշունն ու դարունը քեզ անջատում են կենդանի աշխարհից յերեք ամսով, այնտեղ, ուր կյանքն ընթանում է համատարած գիշերվա մեջ: 70 աստիճան սառնամանիքով,—այնտեղ էր աքսորում ցարական իշխանությունը կոմունիզմի ամենավաղուցն, անձնվեր մարտիկներին: Այնտեղ աքսորեցին նաև անհանգիստ Սուրենին:

Պարզ է, վոր արտասահմանի կամ ռուսական կենտրոնի դիրեկտիվների մասին չէր կարելի մտածել անգամ: Ընդհակառակը, մի քանի ցիր ու ցան կազմակերպություններից ստացվում էյին հարցապնդումներ, թե ինչպիսի վերաբերմունք պետք է ցույց տալ դեպի պատերազմը: Աքսորավարում սկսվեցին տաք վիճաբանություններ ու վեճեր պատերազմի մասին: Ընկերները աքսորավայրի զանազան անկյուններից հայտնեցին իրենց կարծիքը պատերազմի մասին: Սուրենը մի շարք ղեկուցումներով և զրուցներով ապացուցանում էր, թե մեր հիմնական գիծը պատերազմի վերաբերմամբ կարող է լինել միայն Ռուսաստանի պարտությունը, թե այդ պայմաններով մենք կարագացնենք հեղափոխությունը:

Այն ժամանակ «պարտություն» խոսքը դեռ չէր տարածված և Սուրենին այդ ազատ մտքերի համար ընկերներից մի քանիսը անվանեցին գերմանասեր:

Իր ելույթամբ Սուրենը լավ ազդեցություն ունեցրեց իր լսյա դիտումով, պարզ մտքով, հավատով, խանդավառությամբ: Նա կարողանում էր իր համոզիչ խոսքերով ձեռք բերել ընկերներ: Նա համարվում էր ամենաուժեղ հակաճառող ու զեկուցանող, հանդես գալով բաց կովի՝ մենչեիկյանի և հսերների դեմ: Յեվ հիրավի, Սուրենն անողոր քննադատում էր մենչեիկյան-հսերյան սոցիալ զավաճանական քաղաքականությունը պատերազմի վերաբերմամբ: Սուրենի ազդեցության տակ, աքսորավայրում գտնվող ընկերները պառակտվեցին և մեծ մասն ընդունեց պարտվելու գիծը:

Յեվ յերբ յերկար ժամանակից հետո Սուրենը ստացավ 7 թեզիսներ պատերազմի մասին, վոր առաջարկել էր Լենինը Ֆրամերվալում, այն ժամանակ ամբողջ աքսորավայրը համոզվեց, թե Սուրենի նախագծած ուղին ճիշտ է: Յես հիշում եմ, թե ինչպես մեծ ուրախություն պատճառեց Սուրեն Սպանդարյանին, վոր նրա մտքերը զուգահեռեցին Լենինի թեզիսների հետ: Ամեն մի անձնվեր բալլերիկ համար չկար ավելի մեծ պարգև, քան ստուգել իր վարքագիծը Իլիչի վարքագծի հետ: Այժմ, յերբ մենք ազատ ուսումնասիրում ենք Լենինին շատ հրատարակությունների մեջ տպված նրա աշխատություններով, յերբ մեր կուսակցության աշխատանքը ՍԽՀՄ մեջ և կենտկոմի դիրեկտիվները լրագրերի և այլ փաստաթղթերի միլիոնավոր որինակներով տարածվում են ամենահեռավոր անկյունները, մենք քիչ ենք

պատկերացնում, թե վորքան դժվար ու կարևոր եր այն ժամանակ կուսակցականի համար ըմբռնել այդ դիրքերի վրա, չգործելով սխալներ: Կապը պահպանվում եր վոչ միայն կաղմակերպությունների հետ, այլև առանձին ընկերների հետ: Կաղմակերպությունների մեջ պառակտումները հաճախ թողնում ելին միանգամայն ազատ տեղ, ուր ամեն մեկը պետք է սկսեր կանոնավորել աշխատանքը նորից:

Նուրբ ուղիներով ելին անցնում Սուրենի վոքը գրությունները, թուղթիկների բնագրերը, նամակները, փոքրիկ հողվածները և մյուս նյութերը: Նա զբաղված եր մի մտքով միայն—ավելի շատ բան անել հեղափոխության համար, սպրել մասսաների հետ: Ամենքը, ով ճանաչում եր Սուրենին, հիշում է նրան իբրև բանվոր դասակարգի ամենաանձնվեր հեղափոխականից մեկին:

Այդպես եր կռում-կռիվում մեր կուսակցությունը կոմունիզմի մարտիկներին և նրանցից կառուցում իր շարքերը:

Վ. ԲԱՍՏԱՆՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՈՐԵՐԸ

(Ընկ. Ա. Յենուկիձեի նամակը Սպանդարյանի ընտանիքին):

Կրասնոյարսկի, 26-ին դեկտեմբերի 1916 թ.: Ձեր նամակն, Ոյլգա Վյաչեսլավովնա, վոր դուք ուղարկել ելիք հոկտեմբերի 11-ին, լես միայն չերեկ ստացա: Ձեր նամակն ինձ վրա խոր տպավորություն թողեց: Նա մի ավելորդ անգամ ևս լեկավ հաստատելու ձեր այն բոլոր լավ հատկությունները, վորոնց մասին լես բազմաթիվ անգամ լսել եմ՝ ձեզ ավելի մոտիկ ճանաչող բարեկամներից: Այդ պատճառով ցավում եմ, վոր իսկույն և չեթ ձեզ չեմ գրել Սուրենի մասին բոլոր իրողությունները:

Նրա մահից հետո, հավատացեք ինձ, իմ առաջին միտքը լեղել է ձեր և չերեխաների մասին: Յես չգիտեյի ձեր հասցեն, բայց ամենագլխավորն այն եր, վոր ցերա Լազարենա Շվեյցերը խոստացել եր Սուրենի հարազատներին և չերեխաներին մանրամասն նամակ գրել: Նա Սուրենի կյանքի վերջին շրջանի վերաբերյալ ամենատեղյակ անձնավորությունն է, և Սուրենը մեռել է նրա ձեռքերի վրա:

Վերա Լազարենան ներկայումս ապրում է Ադինսկում: Այն ամենն, ինչ վոր ֆնացել է Սուրենից հետո, նրա մոտ է գտնվում. այնտեղ է ապրում նաև Լիվ Բարբուսովիչ Ռոզենֆելդը*), վորը, լես հավատացած ելի այդ բանում, ձեզ պետք եր գրիք Սուրենի մասին:

Յես նրանց այս մոտիկ որերս կգրեմ: Յես, հեռագրից հետո, «Ազրի» ուղարկեցի հանգուցյալ բարեկամի և ընկերոջ մասին մի փոքր չերկտող և մինչև այժմ չգիտեմ, տպագրված է այդ չերկտողը, թե վոչ: Յես վաղուց է, վոր վրացական թերթեր չեմ տեսել:

Թեև այս նամակն ուղացել է, բայց և այնպես հաղորդում եմ ձեզ այն բոլորը, ինչ վոր գիտեմ Սուրենի վերջին որերի վերաբերյալ: Մենք իրարից

*) Կամենսկի—ԽՄԲ.

համեմատաբար մոտիկ ելինք ապրում: Նա Տուրուխանսկից հաճախ ինձ գրում եր, նամակներում միշտ աշխույժ եր, հանաքներ եր անում, հախճում եր շատ ընկերներին, վորոնք միանգամայն արժանի ելին դրան, հույս ունեւ, վոր, գուցե, մոտիկ ժամանակներս կովկասում իրար հանդիպենք և միայն այս տարվա փետրվար ամսին գրած մի նամակում գանգատվում եր սրտի ցավի առթիվ: Առողջության դեպի վատը գնալը նա բացատրում եր այն տհաճությունների շնորհիվ, վորոնք դեռ տարվա սկզբից ծագել ելին աքսորյալների Տուրուխանի խմբակի միջև:

Կողմերից մեկի գլուխ եր կանգնած Սուրենը, և նա, ինչպես ձեզ հայտնի լի, շատ ջերմ կերպով եր վերաբերվում դեպի այդ ամենը: Գարնանը լես պատրաստվում ելի նրա մոտ հյուր գնալու, բայց բոլորը խանգարվեց՝ մեզ գորքի շարքերը կոչելու վորոշակի լուրերի շնորհիվ:

Մայիս ամսին ինձ իսկապես հայտնեցին զինակոչի մասին: Մինչև այդ ժամանակ, Տուրուխանսկից իմ ապրած գլուղով անցավ հիշյալ Վերա Լազարենան, վորն ինձ հայտնեց, թե իրեն և Սուրենին թուլատրված է Տուրուխանսկից Ադինսկ փոխադրելու: Ձեռնամուկներն նրանք դեռ ևս թուլատրվում չուներին, այդ պատճառով ել Սուրենը ֆնացել է Տուրուխանսկում (նա, Վերա Լազարենան իրավունք ուներ առանց թուլատրվելու Տուրուխանսկից մեկնելու): Յերը վոր հունիսի վերջին լես գնում ելի Կրասնոյարսկի զինվորական պետի մոտ, Յենիսեյսկում ինձ ասացին, վոր Սուրենը գալիս է հետեյալ շոգենավով (իմ հետեյից) և վոր նա լուրջ հիվանդ է:

Նա մինչև Կրասնոյարսկ տեղափոխվելն ապրում եր Յենիսեյսկում: Այդ ժամանակամիջոցում մենք իրար հետ նամակագրություն չենք ունեցել, լես ապրում ելի բանակատեղում, ինձ վարժեցնում, մուշտրովկայի ելին չենթարկում, վորպես նորակոչի և այդ ժամանակամիջոցում լես վոչ վոքին չեյի գրում: Իսկ Սուրենի Կրասնոյարսկ տեղափոխելու ժամանակ այնտեղ վերադարձան և մեր գնտերը:

Սուրենը տեղափոխված եր քաղաքի ամենալավ հիվանդանոցի մի գեղեցիկ և առանձին բարակ: Նրան լավ բժշկում և խնամում ելին: Բժիշկները նրա գրությունն անհույս ելին գտնում, թեև ինքը Սուրենը Յենիսեյսկուց և անցած դժվարին ճանահարձորությունից հետո զգալի կերպով սկսել եր կազդուրվել, առույգ եր և բոլորովին չեր զգում մահվան մոտենալը: Յես նրա մոտ լինում ելի բավական հաճախ: Նա առույգանում—կենդանանում եր, հանաքներ եր անում: Հիշում ելինք (մենք չորս տարի իրար չեյինք տեսել) համարյա թե մեր բոլոր ընկերներին, հաճախ խոսում եինք որվա հրատապ հարցերի մասին: Յես անձամբ, նայելով նրա վրա, բժիշկների դատավճռին հավատ չեի ընձայում և որեցոր սպասում ելի, վոր նա վեր կ'կենա: Յերեխաներին ինձ մոտ նա հիշել է չերկու անգամ և չերկու անգամ ել նրանց նամակ գրելու առթիվ: Մի բաց նամակ «Իմ սիրասուն բալիկներին» վերադարձված նա սկսել է իմ ներկայությունը: Այդ մահվանից 3—4 օր առաջ եր:

Վերջին անգամ լես նրա մոտ ելի մահվան նախորդակին, չերեկոյան: Նրա վերջին ինձ ուղղված խոսքերն եին «վաղը գնալիս, մտիք»: Այդ վերջին չերեկոյան մենք գլխավորապես խոսում եինք Ռուսիայի պատերազմին մասնակցելու մասին: Անցքերի գնահատման հարցում մենք նրա հետ միանգամայն համամիտ եինք, և մեր խոսակցությունը միշտ կրում եր

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԳԱՐՅԱՆ

Սուրեն Սպանդարյանը պատկանում է Անդրկովկասի բոլշևիկյան ընտանիքի առաջին սերնդին, վորի անդամներն են՝ Ս. Շահումյան, Ստալին, Մախարաձե, Զարարիձե, Գնունյան և այլն:

Ակտիվ կուսակցական աշխատանք ընկ. Սպանդարյանն սկսում է 1904 թվին Մոսկվայում, իսկ 1905—6 թվից՝ Անդրկովկասում, նախ Թիֆլիսում ապա Բագվում: Սուրեն—Տիմոֆեյը մարքսիստական հեղափոխական կըրթոթյուն ստանում է Մոսկվայում 1903—4 թվականներում: Նա Թիֆլիս է վերադառնում իրեն կազմակերպված մարքսիստ և նշանակալից դեր կատարում կուսակցական կյանքում:

Ընկ. Սպանդարյանը չեռուն կուսակցական աշխատանք է կատարում ռուս, հայ, վրացի բանվորների մեջ:

Այդ իսկ շրջանում (1905—6 թվին) ընկ. Սուրենն սկսում է ժուրնալիստական աշխատանք:

1906 թ. դարնանից Թիֆլիսում սկսում է հրատարակվել առաջին լեզայ հայ սոցիալ-դեմոկրատական «Կայծ» թերթը, վորն սկզբում կրսամենշիկյան էր և ապա ամբողջապես անցավ բոլշևիկների ձեռքը:

Կազմվում է խմբագրություն, վորի մեջ մտնում են Ս. Շահումյան, Ս. Կասյան և Ս. Սպանդարյան: Այս յեռյակը դառնում է հետագա բոլշևիկյան թերթերի («Նոր Սոսք», «Որեր») մշտական խմբագրությունը:

Ընկ. Սպանդարյանը «Կայծում» և «Նոր խոսքում» տպում է ամբողջ շարք հոդվածներ, նվիրված քաղաքական, կուսակցական խնդիրներին: Կարճ, բայց կտրուկ հոդվածներով ընկ. Սուրենը շոշափում է մոմենտի հրատապ խնդիրները, լուսաբանում մեր կուսակցության հաջաքները աշխարհի խնդիրների վերաբերմամբ, վորպիսին են գյուղացիական, դպրոցական հարցերը, պրոֆեսիոնալ միությունների մասին և այլն: 1906 թ. քաղաքական անցքերի կաթսայում ընկ. Տիմոֆեյը յեռուն աշխատանք է կատարում:

Հրապարակային ժողովներում, միտինգներում, կուսժողովներում, թերթերում ամենուրեք լսվում է անհաշտ բոլշևիկ Տիմոֆեյի ձայնը: Սրամիտ, խանդավառ հոստոք էր Սուրենը, կծու և անողորմ հակառակորդների (մենշիկներ, դաշնակցականներ) վերաբերմամբ: Նրան բանվորական մասսաները ձանաչում և սիրում էին: Յեվ վոչ միայն Թիֆլիսում, այլ և ուրիշ վայրերում (Ալլահվերդու հանքերը, Գանձակ) Սուրենը կատարում է քաղաքական աշխատանք:

1907 թվի ձմեռը ընկ. Սուրենը տեղափոխվում է Բագու: Թիֆլիսի բալշևիկյան ֆրակցիայի վորոշմամբ Սուրենը Բագու յե գնում հայերեն թերթ հրատարակելու համար: Այդ հաջողվում է և դարնանն սկսում է լույս տեսնել «Որեր» թերթը, վորի խմբագրության անդամներն էին Շահումյան, Կասյան, Սպանդարյան (ընկ. Շահումյանն այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիսում և մասնակցություն չէր կարող ունենալ թերթում):

Բայց «Որերը» յերկար չի ապրում, 8-րդ թի 9-րդ համարում նա փակվում է գեներալ Նահանգապետի հրամանով: Այլևս հույս չկար ուր թերթ կազմակերպելու, և Սուրենն ամբողջապես անցնում է կազմակերպչական աշխատանքի:

Անդրկովկասի բալշևիկյան աշխատանքն այդ ժամանակ վորոշ կրիզիսի մեջ էր, այն մոքով վոր դեկավար շրջանում վերագնահատություն էր յենթարկվում աշխատանքի գլխավոր կենտրոնի խնդիրը:

Մինչ այդ մեր աշխատանքի կենտրոնը համարվում էր Թիֆլիսը: Բայց այստեղ Թիֆլիսում մանր բուրժուական, ազգայնական տրամադրությունները շատ խոր հիմքեր ունեյին, այդ տրամադրությունները հարազատ արտահայտություն ունեյին հանձինս մենշիկների և դաշնակցականների, վորոնց ազդեցությունը տարածվում է վոչ միայն մանր բուրժուազիայի, այլ խոշոր չափերով նաև բանվորների վրա: 1905—6 տարիներին հեղափոխական գրոհներից հետո, յերբ սկսվեց ռեակցիան, մանր բուրժուական, ազգայնական տրամադրությունները կրկնակի պարզ դասավորվեցին Թիֆլիսում և բալշևիկ ընկերներին համար պարզվեց, վոր աշխարհի սոցիալական քաղաքական դեմք ունեցող Թիֆլիսը չի կարող առաջմ բազա հանդիսանալ ռեակցիոն բալշևիկյան հեղափոխական աշխատանքի համար: Այդպիսի բազա լինելու կարելիություններն ուներ միայն Բագուն, և վորոշվեց Անդրկովկասյան աշխատանքի կենտրոնը տեղափոխել Բագու: Մեկը մյուսին հետևեց Թիֆլիսից տեղափոխվեցին Բագու՝ Շահումյանը, Ստալինը, Մդիվանին, Որջոնիկիձե և այլն: Բագվում վերջնականապես հաստատվեցին այդ ընկերները Լոնդոնի համագործակցության հետո. (1907 թ. ապրիլ) և սկսվեց յեռուն կուսակցական աշխատանքի մի շրջան, վորի մեջ առաջնակարգ տեղ ուներ ընկ. Սուրեն—Տիմոֆեյը:

Խոշոր գործարանային Սև-քաղաքի կազմակերպչին էր ընկ. Սուրենը, վորը մի քանի ամիսների յեռանդուն աշխատանքներից հետո այս կարևոր աշխատանք թուլացրեց մենշիկների ազդեցությունը: Սև քաղաքը դարձավ բալշևիկյան: Սուրենն առաջ քաշեց մի շարք շնորհալի բանվորների, վորոնք կուսակցական բանվորական կյանքում մեծ դեր էին կատարում: Սուրենը միաժամանակ անդամ էր Բագվի կոմիտեյի կուսակցական որդանների խմբագրության («Բակինսկի Բարոյ») «Բակինսկի Պրոլետարի»), յեռանդուն մասնակցում էր այդ որդաններին («Ս. Ուլին» կեղծանունով) մասնակցում էր նաև «Գուդոկ» պրոֆեսիոնալ շաքաթաթերթին և այլն: Սուրենը կենտրոնական դեմք էր Բագվի կազմակերպության մեջ: 1907 թ. աշնան սկզբին կապացավ Անդրկովկասյան Բալշևիկյան կոնֆերենցիա (Բագվում), նա ընտրվեց Անդրկովկասյան Բոլորույի անդամ և կոնֆերենցիայի կողմից՝ իբրև Անդրկովկասի ներկայացուցիչ, մասնակցեց համառուսական բալշևիկյան կոնֆերենցիային (Ֆինլանդիայում): Բագվում Սուրենն աշխատեց ամբողջ յերեք տարի, և ձեռք բերեց մասսայական աշխատանքի հոյակապ փորձառություն: Աշխատանքի այս լավագույն դպրոցը միացած թեորետիկական անընդհատ աշխատանքի հետ, Սուրենին դարձրեց լենինյան տիպի բալշևիկ հեղափոխական, վորը ռեակցիայի ամենածանր որերին անգամ չէր կորցնում հեղափոխական հեռանկարները: Սուրենը Բագվում բանտարկվում է, հալածանքների յե յենթարկվում, ստիպված տեղափոխվում է Թիֆլիս, ուր նա մի կարճ ժամանակ խմբագրում էր շատ աշխույժ «Կավկասկայա Կապելկա» թերթը:

Միաժամանակ նա վարում էր անլիդալ հեղափոխական աշխատանք: 1911 թվի վերջերին Սուրենն Անդրկովկասի կազմակերպությունների կողմից լի-

ազդորվում է մասնակցելու կուսակցական կոնֆերենցիային, վորը կապացավ 1912 թ. հունվարին Ավստրիայի Պրագա քաղաքում:

Այստեղ Սուրենյան ընտրվում է Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ և անմիջապես վերադառնում Ռուսաստան անկեղալ կուսակցական աշխատանքի: Բայց շուտով բանտարկվում է, դատվում և աքսորվում Սիրիի՝ մշտական բնակութան: Այստեղ էլ նա մեռնում է 1916 թ. սեպտեմբերի 24-ին:

Ռուսաստանի հեղափոխական ծանրագույն դպրոցն է անցնում Սուրենյանը, իր սուր միտքը, անհաշտ, վորտեղ հարկավոր է անողորմ բնավորութունը մարդում համառ դժվարադին պայքարի մեջ: Համառուական մասշտաբի աշխատողի մակարդակի եր նա հասել, և ցարական աքսորը տրոհեց և սպանեց նրա թույլ ֆիզիքականը:

Ս. Շահումյանի, Բոգդան Գնունյանի, Սլավա Գասպարյանի վաղամեռ այդ հայ ընկերների հետ միասին Ս. Սպանդարյանը համառուական մասշտաբով լենինյան տիպի քաղաքական հեղափոխական գործիչ էր, լավագույն ուժերից մեկը, Անդրկովկասյան բայլչեիկյան առաջին սերնդի ընտանիքում:

Վառվառն, անձնուրաց հեղափոխական, անկեղծ, հետևողական ինտերնացիոնալիստ, Լենինի աշակերտ, իսկական լենինյան մի մարտիկ:

Յերկար տարիների աշխատանքն առանձնապես կուսակցության ներսում Սուրենյան տվել էր շատ հարուստ փորձ: Կուսակցութուն կառուցող էր Սուրենյանը, վորը մութ ռեակցիայի ծանր որերին քար էր քաշ տալիս կուսակցության շենքի համար: Լինելով մաքուր ինտերնացիոնալիստ, Սուրենյան չերբեք չեր կտրվում հայ իրականությունից և մասնակցում էր այն պայքարին, վոր մղում էր մեր կուսակցութունը հայ բուրժուազիայի, մասնավորապես գաղնակցության դեմ:

Անդրկովկասի բանվորները չերբեք չեն մոռանա ընկ. Սպանդարյանի պայծառ հեղափոխական անունը և կշարունակեն նրա գործը՝ կոմսունիստական հեղափոխությունը:

Ս. Մ. Ա. Վ. Ս.

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԸ

(Թուուցիկ բնութագրություն)

Անհաղ է, անծալր ու անվերջ ժամանակը: Սա կլանել է մի տասնյակ տարի ևս ընկ. Սպանդարյանի մահից հետո:

Ժամանակի համար տասնամյակը մի ակնթարթ է, իսկ մարդկային կյանքի համար, հասարակական զարգացման համար՝ մի ձիգ, յերկար միջոց: Մանավանդ չերբ հասարակական զարգացումը զուգադիպում է սոցիալական զանգվածի հողմային շարժմանը, յերբ չեռանգալին գործում է պատմության շարժիչ մեքենան՝ հեղափոխությունը: Շնորհիվ դրան՝ ընդհանուր ժամանակի տեսակետից այդ ակնթարթը ավելի ու ավելի յե վերածվում յերկար, յերկար միջոցի:

Մեր ապրած այս վերջին տասնյակ տարին անա այդ յերկար ու ձիգ միջոցով է չափվում: Յեվ չնայած դրան, չնայած պրոլետարական հեղափոխության հաղթական յերթին, չնայած մեր բանվորագյուղացիական զանգվածների վիթխարի արթնացման, մենք չենք կարողացել—ամբ, բյուր ամբ մեզ, ծանոթացնել մեր այսօրվա բանվորագյուղացիական գործիչներին, մեր յերիտասարդ սերնդին այն դեմքի հետ, վորը յեղել է հենց այսօրվա հաղթանակի ճանապարհը հարթողներից լավագույնը, վորը յեղել այսօրվա կոմունիստական զրոշակի առաջին, բայց սակավաթիվ կրողներից մեկը, վորը յեղել է բայլչեիկյան մտածելակերպի ու գործելակերպի առաջին քարոզիչներից ամենախեղճը և վորը, վերջապես, յեղել է մարդկության շահագործվող ու հալածվող մասի՝ աշխատավոր զանգվածի գեղեցիկ ապագայի համար զոհվողներից մեկը:

Այդ դեմքը Սուրեն Սպանդարյանն է, բայլչեիկյան հայ ուսուցիչներն է մեկը:

Մեր կուսակցության այսօրվա լայն շարքերից, նույնպես մեր բանվոր, գյուղացի և մտավորական ակաթիվ գործիչներից աստ Բենքը զիտեն Սուրեն Սպանդարյանին: Շատերի ականջին գուցե խորթ է հնչում նույնիսկ այդ անունը: Շատերի համար գուցե նույնիսկ նորութուն է, վոր նա բայլչեիկյան հայ ուսուցիչներից մեկն է յեղել: Իսկ վերջերս, անձնական—ընկերական պարտականության գագաթունքների թորման միջոցին ում ասես չեն դասել բայլչեիկյան «լավագույն ուսուցիչների շարքին, ում ասես չեն փառաբանել վորպես լենինյան հեղափոխականի,—այնպիսի մարդկանց, վորոնք անգամ առնչութուն չեն ունեցել վնչ պրոլետարական հեղափոխական, վոչ էլ բայլչեիկյան հետ: Իսկ յեթե այս կամ այն առիթով հիշվել է Սուրենի անունը, այն էլ նրա համար, վորպեսզի նա համարվի ուսու բայլչեիկյան հայ քարոզիչը, «ընդհանուր գծերով...»

Դա մեր՝ հներիս, Սուրենի հին ընկերների, նրան լավ ճանաչողների վոնքազործ անցարբերության հետևանքն է, անտարբերության, վոր տաս ձիգ տարիներից հետո կարծես այսօր վերանում է: Մեր սրբազան պարտականությունն է հանել նրան անարդար մոռացությունից, վերականգնել նրա փայլուն դեմքը և դարձնել նրան մեր բանվորագյուղացիական զանգվածների սիրելին ու հարազատը:

* *

Ռուսական Մեծ Հեղափոխության առաջին արյունոտ ակտի ժամանակաշրջանում բանվորության իղձն եր ամենից առաջ տեսնել աչն, ինչ «չերջանիկներին» միայն վիճակվեց տեսնել 1917 թվականի փետրվար-մարտին։ Սուրեն Սպանդարյանն այն փոքրաթիվ մտավորականներից էր, վորոնց սրտում փայփայում էր այդ իղձը, բայց և վորոնց չերկաթե կամքը հըրում էր դեպի այդ իղձի իրականացման դժվարին գործը։ Սակայն նա աչն չերջանիկ հեղափոխականներից էր, վորոնց չերկաթե կամքը ներդաշնակում է չերկաթե որդանիգմին։ Նրա առողջ մտքին, հզոր կամքին էր համապատասխանում առողջ մարմին, հզոր կազմվածք։ Նա վատառողջ էր ու վտխոս։ Վորքան նրա միտքն ընդունակ էր թռիչքների, վորքան նրա հոգին «թարմ էր ու չերիտասարդ», վորքան նրա կամքը վճռական էր ու ձգտուն, աչնքան զուրկ էր նրա որդանիգմն ընդդիմադրության կարողությունից, աչնքան ընդունակ էր նրա մարմինը չենթարկվելու փոփոգվող ազդեցությունների, կրելու անհամար զրկանքներ։

Սուրենը չունեւ հոգու և մարմնի, մտքի և որդանիգմի ներդաշնակություն, համապատասխանություն։ Նրա հոգու և մարմնի, մտքի և որդանիգմի միջև միայն մի ներդաշնակություն կար, թեև դանադան հակադիր՝ դրական ու բացասական հետևանքներով։ Դա աչն է, վոր վոչ հոգեկանը և վոչ էլ մարմնականը ընդունակ էին խառնարկելու։ Նրա հոգեկանը էր կարողանում հարմարվել մտավոր ու հասարակական միջավայրին։ Այդտեղից էլ առաջ էր դալիս նրա հեղափոխականությունը, ըմբոստանությունը, պայքարելու անզուսպ ցանկությունը, ուժեղ կամքը։ Իսկ մարմնականը էր կարողանում հարմարվել «բնական» միջավայրին։ Այդտեղից էլ աչն զրգարալի վախճանը, վոր ունեցավ նա։

Միևնույն աղբյուրից առաջ չեկող այդ հակադիր հատկությունը չստիպեց, սակայն, նրան գերադասել մարմնականը հոգեկանից, — հոգեկանի անսահման ուժեղությունն ապացույց։ Ուստի նա անտատան կերպով նետված ֆիաց հեղափոխականի փշոտ ճանապարհին, հասցնելով դա մինչև ռուսական Մեծ հեղափոխության չերկրորդ ակտի նախորդակը, ակտի, չերը պետք է իրականանար գեմոկրատական հանրապետությունը, վորպեսզի հեղափոխությունը Սուրենի քարոզած ու չերազած՝ զինված ապստամբություն միջոցով պիտի անցներ չերրորդ ակտին, պրոլետարական հեղափոխությանը։

Այդ չերկրորդ հեղափոխության շտապույն արշալույսից միայն կես տարի առաջ Սուրեն Սպանդարյանի սիրտը դադարում է գործելուց, Սուրենը հեռացավ մեր շարքերից, իր մեծ իղձն ու սրտամաշ կարոտը հավիտենականապես տանելով իր հետ...

* *

Յերբ փետրվարյան հեղափոխությունը՝ հղի Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ՝ չերկունքի որերն էր ապրում, չերը Սուրենի հեղափոխական նվիրվածությունը նրա պայծառ հեշատակը մասսայականացնելու պահանջը հրամայական էր, մենք՝ Սուրենին նվիրված նրա մահվան տարեդարձի առիթով (1917 թ.) հոգվածում՝ ասել էինք իմիջի աչլոց հետևյալը.

«... Մինչև որս էլ անհավատալի չե թվում, թե Սուրենը, կենսունակ,

վառվռուն, ամբողջապես հեղափոխական ելութուն ունեցող, պայքարի համար ծնված այդ անձնավորությունը, դուրս է, վերացած է բանվորական դատի, սոցիալիզմի համար մղվող կռվի առաջին շարքերից։ Վոչ սոց.-դեմոկրատ բանվորը կամ մտավորականը, վոր աշխատել է չիվել և նրա հետ, լսել և նրա կրակոտ ճառը, տեսել և նրա չեռանդուն գործունեությունը, խորին ցավ զգալով, բազում անգամ չի հիշել Սուրենին, չի վորոնել նրան աչս կամ աչն ամբիոնի վրա։ Վոչը նրա մոտիկ ընկերներից կծկվող սըրտով չի մըմնջացել, թե Սուրենը պետք է տեսներ աչն պտուղը, վորին հասունացնելու համար նվիրել էր նա իր ամբողջ յեսը։

«Այո, Սուրենը նվիրված էր հեղափոխական մեծ գործին, սոցիալիզմի սուրբ դադափարին։ Տասն և չերկու տարի նրա համար գոյություն չունեյին անձնական կյանքը, սեփական ընտանիքը։ Նրա անձն էլ, ընտանիքըն էլ կուսակցությունն էր, վորի հաղթության մեջ նա գտնում էր իր չերջանկությունը։ Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի վարդապետություն սերմերը հատիկ հատիկ ցանելու մեջ նա տեսնում էր իր գոյության նպատակը։

«Յեւ վոչ մի վայրկյան Սուրենը չի թողել միջազգային պրոլետարիատի միջազգային շարքերը։ Վոչ մութ, սպանիչ ոչակցիան, վոչ բռնակալություն հավատարիմ ծառաների համառ հետապնդումը և վոչ էլ բազմանդամ ընտանիքի նյութական ծայրահեղ նեղությունը չեյին հեռացնում նըրան հեղափոխական աշխատանքից։ Աչն ժամանակ, չերը փոքրամասնական ս.-դեմոկրատները բանվորական անլիզալ կուսակցության լիկվիդացիան էյին քարոզում, չերը նրանք կոչ էյին անում բանվորությունը թողնել հեղափոխական գործունեությունը և ցարական ռեժիմում սկսել խաղաղ աշխատանք, Սուրենը, ամենաչեռանդուն կերպով կռվելով ս.-դեմոկրատական շքեղ գործը պղծող այդ ուղղության դեմ, նույնպիսի չեռանդով աշխատում էր, ընդհակառակը, անլիզալ կազմակերպություններ ստեղծելու վրա։ Աչն ժամանակ, չերը աչվմյան «որվա հերոսները», «հեղափոխություն» անունից ճառողները ծակ ու ծուկ էյին մտած՝ բանդի ու աքսորի հեռանկարից զոդալով, Սուրենն էր, վոր վոչ միայն հավատարիմ էր ֆիացիս.-դեմոկրատիայի հեղափոխական դրոշին, աչլ և ձեռքին բարձր բռնած էր պահում աչն...» («Բանվորի կռիվը» № 23, 10 սեպտ., 1917 թ.):

Այդ տողերի մեջ Սուրեն Սպանդարյանը բնութագրված է վորպես **աճձ-ճվեռ հեղափոխական և չեռանդուն կուսակցական**։ Բայց դա ճշմարտություն միայն մի մասն է։

Նա կենսուրախ էր և վարվուուն։ Այդպես էր նրա խառնվածքը։ Նա չունեւ հոռետեսություն, չգիտեւ հիասթափվել, նույնիսկ կյանքի ամենադժնդակ, ամենադժգույն պայմաններում։ Իսկ վորքան աչլալիսի պայմաններ է ապրել նա։ Նրա աչլ հատկությունները անվերջ աղբյուր էյին նրա չեռանդի, վոր գործադրում էր վոչ թե իր անձնական կյանքի, իր սեփական ընտանիքի գոյության բարելավման, աչլ պրոլետարիատի հեղափոխական կռվի, աշխատավորության սոցիալական ազատագրության համար։

Դա իսկական հեղափոխականի, ճշմարիտ հեղափոխականի հատկությունն է, վոր չափազանցություն զարգացած էր Սուրենի մեջ։

Սակայն այդ հատկությունը, ինչպես նաև անձնագոհություն, աշխա-

U. 40,030.4

ՄՈՒՐԵՆԻ՝ ԿՅԱՆԲԸ

ՈԼԳԱ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ

Ս. ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐԱԺ ԿՈԶԵՐԸ

Մի քանի խոսք ԸՆԿ. Սպանդարյանի Գամակների լեզվ կոչերի պարզաբանման համար.

— Թե ինչպես ծանոթացա ընկ. Սուրեն Սպանդարյանի հետ, չեմ կարողանում հիշել: Գիտեմ միայն, վոր դեռ 1910 թվին նա ինձ մոտ յեկավ ընկ. Ռ. Պ. Քաթանյանի հետ միասին Թիֆլիսում «Լիստոկ Կապելկա» անունով թերթ հրատարակելու առթիվ, բայց մինչ այդ մենք նրա հետ ծանոթ էինք չեղել թե վոչ, չեմ կարողանում հիշել: Հիշողությանս մեջ վառ են մնացել 1911—12 թ. թ. չեբբ միասին աշխատում էինք.

1911 թվի ոգոստոսին թե սեպտեմբերին (լավ չեմ հիշում, բայց կարծեմ ոգոստոսին եր) Թիֆլիսում վարժուհիների ընկերության դպրոցը — յեկան ընկ. Մզիվանին (Բուդու) ընկ. Սուրեն Սպանդարյանը (Տիմաֆեյը) և հաշտնեցին, վոր յեկել են ինձ տանելու կուսակցության կոնֆերանսի նախապատրաստման և կուսակցության հավաքման աշխատանքներին: Այդ որվանից սկսած մենք հաճախ էինք պատահում Սուրենի հետ. ըստ վորում անհրաժեշտ եր աշխատանքի շրջապագությունների կապ պահպանելու համար, ծրագիր մշակել և այլն. Յերկու թե չերեք անգամ մենք հավաքվել ենք իմ դատարկ բնակարանը (Անդրեյսկի, այժմ Որժոնիկիձե) փողոց № 13 տունը, վորովհետեւ իմ տնտեսներն ամբարանցում էին և մենք ամեն կողմից փակված փեղկերով քննում էինք բոլոր հարցերը: Այդ խորհրդակցություններին ներկա էին լինում ընկ. ընկ. Սիմիոն Շվարցը, կարծեմ և ընկ. Ֆիլիպը (Գոլոշոկին), մի ընկեր, վորի անունը չեմ հիշում և վորը Թիֆլիսից գնալուց հետո ալլեւ մեր հորիզոնի վրա չերեաց և ընկ. Սպանդարյանը:

Ընկ. Սպանդարյանի ինչպես և ուրիշների շրջապագության գնալուց հետո կապի պահպանման աշխատանքը մնաց ինձ վրա: Շուտով նրանից տեղեկություն ստացվեց Ռիգայում կոնֆերանս հրավիրելու նախապատրաստական աշխատանքների մասին: Յես չեմ հիշում նա ինքը բերավ այդ բնագիրը, թե փոստով ուղարկեց, բայց կարող եմ վստահորեն ասել, վոր Ռիգայում տեղի ունեցած բոլոր անցքերի նկարագրությունը գրված եր ընկ. Սուրենի ձեռքով, վորովհետեւ նա ուսանական կազմակերպչական հանձնաժողովի անդամ եր, և նա յեր, վոր Ռիգայում գեկուցում եր տվել:

Պրագայի կոնֆերանսից հետո՝ ընկ. Սուրենը Թիֆլիս բերավ «1912 թ. ՌՍԴԲԿ Ռուսաստանի կոնֆերանսը» բրոշյուրը, և մենք նրա և ընկեր Ս. Որժոնիկիձեի հետ ծրագիր կազմեցինք ինչպես ընդհանուր աշխատանքների, այնպես և չորրորդ Պետական Դումայի ընտրությունների նախապատրաստական հատուկ աշխատանքների համար: Ընկ. Սուրենն աշխատում եր միժամանակ և Բագվում և Թիֆլիսում, այնպես վոր նա մի քանի անգամ

մեզ մոտ եր գալիս, իսկ Բագու գտնվելու միջոցին մարտի 30-ից մեզ նամակ ուղարկեց, նույնպես և մի նամակ «ՌՍԴԲԿ ընտրական պատժորման» կոչի բնագրի առթիվ արած ուղղումներով:

Թե, իսկապես հիշտ, վոր ժամանակին և վերաբերում նրա գրած «կուսակցության հետ» կոչը, այն և, այդ յեղել ե համագումարից առաջ թե հետո, վստահ չեմ կարող ասել, բայց վորովհետեւ կոչի վերջում կա **ԳՇԱՆԱԿՈՒՄ** (8000), իսկ այդ նշանակումը մենք գնում ենք այն թուղթիկների վրա, վորոնք մեր կողմից տպագրվում էին **ԱՆԵԳԱԼ** ընկ. Սերգոյի ճարած լեզալ տպարանում, վորն ինձ ծանոթացրել եր տպարանի տիրոջ հետ իր մի անգամ Թիֆլիս չեկած ժամանակը, — չեմ կարծում եմ, վոր այդ յեղել ե 1912 թվի սեպտեմբերին:

Այն դրագրությունից, վոր մնացել և Թիֆլիսի դատական պալատում չեղած մեր գործի մեջ, չերեւում ե, վոր Սուրենն արդեն մայիսի 22-ին ձեռքակալված և չեղել Բագվի կայարանում: Թիֆլիսում ազատ չեղած ժամանակների հանդիպումներից հետո մենք նրա հետ պատահեցինք միայն դատարանում 1913 թվի մայիսի 2-ին:

Ընկ. Սուրենն ինձանից առաջ աքսոր գնաց. վորովհետեւ իմ ազնվական ծագման հետևանքով դատավճիռը պետք եր ցարի կույմից վավերացման յենթարկելու, այնպես վոր ընկ. Սուրենը, վորոջ չափով Սիբիրի վաղեմի բնակիչ եր դարձել, չեր 1914 թ. հունվար տմսին յեկա իմ աքսորավայրը Կանսկի դավառ:

1914 թվի ձմեռվա և գարնան ընթացքում մենք մի քանի անգամ իրար հետ հանգիպել ենք Բիրինսկոյե և Պերով գյուղերում, վորտեղ միասին քննում էինք մեր զանազան չեղությունները, վորպես բալլետիկների: Վորովհետեւ մեր նամակներն ու բանաձևերը, գլխավորապես դումայի ֆրակցիայի միջոցով էին գնում, ուստի շատ շուտով Մալինովսկու շնորհիվ մեր աշխատանքը վոստիկանություն հայտնի յեղավ, և ընկ. Սուրենն աքսորվեց Տուրուխանսկի շրջանը, իսկ չեմ մի ամիս Կրասնոյարսկի բանտում նստելուց հետո — Մինուսինի գավառը: Այդ ժամանակից սկսած մենք միմյանց նամակագրություն ունեցինք և ալլեւ չհանդպեցինք իրար:

Այս մի քանի խոսքերով չեմ կը ցանկանալի լրացնել ընկ. Սպանդարյանի նամակներն ու կոչերը: Ընկ. Սպանդարյանը մեր գաղտնի գործունեությունն ամենախոշոր աշխատություններից մեկն եր և իր ջերմ հոգով ու քուռն չեռանդովը ստիպում եր իրեն հետ բոլոր շփվողներին, վորպեսզի նրանք իրենց ամբողջովին նվիրաբերեն բանվորական գործի համար: Կարճատև գործնական (միշտ գործնական) հանդիպումները հարավորություն չեկին տալիս նրան ավելի մոտից ճանաչել, ճանաչել իբրեւ մարդու, և այդ և պատճառը, վոր հարավորություն չը կա մեր կուսակցության խոշորագույն կառուցողներից մեկի լիակատար պատկերը տալու:

ՏԵԼԵՆՈ. ՍՏԱՍՈՎՍ.

Մոսկվա

ՌՈՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑ. ԴԵՄ. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏ- ՐԱԿԱՆ ՊԼԱՏՖՈՐՄԱՆ

Ընկեր բանվորներ և Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիներ: Շատ մոտիկ ապագայում տեղի չեն ունենալու IV Պետական Դումայի ընտրությունները: Զանազան քաղաքական կուսակցություններ և ինքը կառավարությունը, լարելով իրենց բոլոր ուժերը, արդեն պատրաստվում են ընտրություններին: Գիտակից պրոլետարիատի կուսակցությունը՝ 1905 թվականի իր փառավոր պայքարով առաջին անգամ հարվածը հասցնելով ցարիզմին և նրանից կորզելով ներկայացուցչական հիմնարկություններ, — Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական կուսակցությունը կոչ է անում բոլորիդ և ամեն մեկիդ, ինչպես ընտրական իրավունք ունեցողներին, այնպես է «իրավագործներին» հակառակ մեծամասնությանը, ամենայնպես չեն կերպով մասնակցել ընտրություններին: Բոլոր նրանք, վորոնք ձգտում են բանվոր դասակարգին ազատելու վարձու ստրկությունից, բոլոր նրանք, վորոնց համար թանկ է Ռուսաստանի ազատությունը, իսկույն պետք է աշխատանքի անցնեն, վորպեսզի, նախ՝ IV կալվածատիրական դումայի ընտրություններին անգամ կարողանան ի մի հավաքել և ամրացնել ազատության մարտիկներին, առաջ մղելու ռուսական դեմոկրատիայի գիտակցությունն ու կազմակերպվածությունը:

Հինգ տարի չե անցել 1907 թվի հունիսի 3-ի պետական հեղաշրջումից, չեր Նիկոլայ արչունտը, խողինակու ցարը, առաջին և յերկրորդ Դումաների «հաղթողն ու կործանողը» մի կողմի և շարունակ իր յերգումը, խոստումներն ու մանիֆեստները, վոր կալվածատերերի սև հարյուրյակի, Հոկտեմբերյան կուսակցությունից հետ սկսել է վրեժ հանել բանվոր դասակարգից և Ռուսաստանի բոլոր հեղափոխական տարրերից, ասել է՝ ժողովրդի հակառակ մեծամասնությանը 1905 թվականի համար: Այս Դումայի ամբողջ եպոխան հայտնի չե, վորպես հեղափոխության հանդես մի սոսկալի վրեժի եպոխա: Յերբեք Ռուսաստանում ցարիզմի կողմից հետապնդումները, այդորինակ խրախճանք, սանձարձակություն չե չեղել: Այս հինգ տարիների ընթացքում կախաղանները ռուսաց չերեք հարյուր տարվա պատմության ռեկորդն են խփել: Աքսորավայրերը, կատորգաներն ու բանտերը լցված են քաղաքական կալանավորներով այնպես, ինչպես չի չեղել և վոչ մի ժամանակ, և չերեք հաղթվածների վերաբերմամբ այսորինակ տանջանքներ և հոշոտումներ չեն գործադրվել, ինչպես Նիկոլայ II-ի որոք: Յերբեք չի չեղել այդպիսի վայրագություն, պետական դրամները գողանալու այդպիսի սանձարձակություն և չինոքիկների կողմից այդպիսի կամայականություն, վորոնց ամեն ինչ ներվում է «կրամոլայի» դեմ մղած իրենց կատաղի պայքարի համար: Վոչ մի ժամանակ այդպիսի անարգանք ու ծաղրանք չի չեղել բնակչության վերաբերմամբ ընդհանրապես և գեղջուկի՝ մասնավորապես, ինչպես այդ արվում է ալժմ իշխանության ամեն մի ներկայացուցչի կողմից: Վոչ մի ժամանակ հրեաներին չեն հալածել այդպիսի արբուշտությամբ, այդպիսի վոխակալություններ և անդադրում կերպով, ինչպես ալժմ, իսկ նրանից հետո և այլ բոլոր ժողովուրդներին, վորոնք չեն պատկանում տիրապետող ազգին: Անտիսեմիտիզմն ու ամենակոպիտ նացիոնալիզմն է կառավարական կուսակցության միակ քաղաքական պլատֆորման և Պուրիշկինի ֆիգուրան է,

վոր դարձել է այժմյան միապետության կառավարական պրիյմիերի միակ լրիվ, ամբողջացած և ուղիղ արտահայտությունը:

Իսկ ի՞նչ հետևանք է ստացվում հակահեղափոխության այդորինակ կատաղի արարքներից: Նույնիսկ հասարակության բարձր «շահագործող» դասակարգերն անգամ գիտակցում են՝ վոր այդպես ապրել ալլես անհնար է:

Իրենք հոկտեմբերականները, վոր Պետական Դումայում գերիշխող, կալվածատերերի, առևտրականների կուսակցությունն է, հեղափոխությունից սարսափող և իշխանության առաջ սողացող այդ կուսակցությունն անգամ, իր սեփական մամուլի եջերում ավելի և ավելի ալն համոզմունքն է հայտնում, վոր ցարը և ազնվականությունը, վորոնց հոկտեմբերականները ծառայել են հավատքով և ճշմարտությամբ, Ռուսաստանը փակուղու մեջ են գցել:

Կար ժամանակ, վոր ցարական միապետությունը հանդիսանում էր վորպես չեվրոպական ժանգարմ, պահպանելով Ռուսաստանի բեակցիան և բռնի ուժի միջոցով ոժանդակում էր ճնշելու Յեվրոպայում ազատության ձգտող ամեն մի շարժում: Նիկոլայ II-ը գործն ալնտեղ է հասցրել, վոր ցարը հանդես է գալիս վոչ միայն չեվրոպական, այլ և ասիական ժանգարմի դերում, վորն ինտրիգաների, դրամի և գաղանային բռնությունների միջոցով աշխատում է ճնշել ամեն մի ազատագրական շարժում թյուրքիստանում, Պարսկաստանում և Զինաստանում:

Բալց ցարիզմի դազանությունները չեն կարող կասեցնել Ռուսաստանի զարգացումը: Ինչպես ևլ հոշոտեն, ինչպես ևլ չայլանդակեն Ռուսաստանի վերջին ճորտատերերը՝ Պուրիշկինները, Ռոմանովները, Մարկոֆները, ալնուամենայնիվ նա դարձյալ առաջ է ընթանում: Յեվ գարպացման ամեն մի քալն ավելի և ավելի հրամայական է դարձնում քաղաքական ազատության պահանջը: Առանց քաղաքական ազատության՝ Ռուսաստանը չի կարող ապրել, ինչպես չի կարող ապրել և վոչ մի չերկիր 20-րդ դարում: Յեվ միթե միտք կա ցարական միապետությունից քաղաքական բեֆորմներ սպասել, քանի վոր ցարը ցրեց առաջի չերկու Դումաները և վոտնահարեց 1905 թ. իր իսկ մանիֆեստը:

Միթե ժամանակակից Ռուսաստանում հնարավոր են քաղաքական բեֆորմները, չեր չինոքիկական շալաները ծաղրում են բոլոր որենքները, իմանալով, վոր ցարը և նրա արբանյակները ամենայն ինչ կծածկեն: Միթե մենք չենք տեսնում, թե ինչպես ոգավելով ցարի և նրա հարազատների պաշտպանությամբ, յերեկ իլիադրն, իսկ այսոր Բասպուտինը, չերեկ Տոլմաչովը, այսոր խոստովը, յերեկ Սաուդայինը, այսոր Մակարովը վոտքերով տրորում և կոխկռտում են ամեն ինչ և բոլոր որենքները: Միթե մենք չենք տեսնում, վոր նույնիսկ կալվածատիրական Դումայի մանր, ծիծաղելու չափ չնչին բեֆորմները, վորոնք ուղղված են ցարական իշխանության ամրացման և վերանորոգման համար, մերժվում կամ ալլանդակվում են պետական խորհրդի կողմից, կամ արյունոտ Նիկոլայի անձնական հրովարտակով: Միթե մենք չգիտենք, վոր մարդասպանների սև հարյուրական յին բանդան, վորն անկյուններից կրակում է իշխանության անհանձնի պատգամավորների վրա, քսորավայրում փակել է 2-րդ Դումայի սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավորներին, վորը միշտ պոգրոմներ է պատրաստում, ամեն

տեղ լիքիաբար թալանում պետական գանձարանը,— ոգտվում ցարի առանձին բարենաճությամբ և նրանից վատ սքողված ոգնություն և զեկավարություն սաանում: Նայեցեք, և տեսեք, թե ի՞նչ է մնացել Նիկոլայի (արյունոտ) Ռոմանովի որոք ուռս ժողովրդի հիմնական քաղաքական պահանջներին, հանուն վորոնց ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչները ^{3/4} դարուց ավելի հերոսական պայքար ելին մղում, հանուն վորոնց հինգ թվին վոտքի լիան միլիոններ: Ռոմանովների միապետության հետ համաձայնեցնել կարելի է ընդհանուր, ուղիղ ընտրողական իրավունքը, յերբ նույնիսկ վոչ ընդհանուր, վոչ ուղիղ, վոչ հավասար ընտրական իրավունքը, վորը տրվել է 1-ին և 2-րդ Դումաների ժամանակ, ցարիզմի կողմից վոտնատակ արվեցին: Յարի միապետության հետ մի թե կարելի է համաձայնեցնել միությունների, հավաքույթների, գործադուլների ազատությունը, յերբ նույնիսկ 1906 թ. մարտի 4-ի հետադիմական և ալանդակ որենքը նահանգապետների և մինիստրի կողմից ամբողջովին զերոյի է հավասարեցված: Ծաղրանք չի պարունակում իր մեջ 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստի «քաղաքացիական ազատությունների» «անձի իսկական անձեռնմխելիության», խոսքի, ժողովների, խղճի, միությունների ազատության անսասան հիմունքների մասին խոսելը: Ամեն որ ցարի ամեն մի «հպատակը» տեսնում է այդ ծաղրանքը: Վոչ, բավական է, վորքան ազատամիտ ստեր լսեցինք, իբր թե հնարավոր է ազատության և հին իշխանության միացումը, իբր թե հնարավոր են ցարական միապետության որոք քաղաքական ընթերցանքը: Այդ յերեխայական իլլուզիաների համար ուռս ժողովուրդը տուժել է հակահեղափոխության ծանր դասերի գնով: Ով վոր լուրջ կերպով և անկեղծորեն ձգտում է քաղաքական ազատության, նա պետք է հպարտ և համարձակ պարզի հանրապետության դրոշմ: Կալվածատիրական շայկայի քաղաքականությունն այդ դրոշի տակ է համախմբելու ուսական դեմոկրատիայի բոլոր կենդանի ուժերին:

Կար ժամանակ—և այդ ժամանակն այնքան ել հեռու է—յերբ «Կորչի ինքնակալությունը» Ռուսաստանի համար չափազանց հառաջադիմական եր թվում:

Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. հրապարակեց այդ կոչը, առաջավոր շարքերի բանվորներն ընդունեցին այդ կոչը և տարածեցին ամբողջ յերկրում: 2—3 տարվա ընթացքում այդ կոչը դարձավ ժողովրդական ասացվածք: Դեպի աշխատանք, ընկեր բանվորներ և Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիներ, ով չի ուզում, վոր մեր յերկրը վերջնականապես թաղվի վայրագության, անշարժության, իրավազրկության և տասնյակ միլիոնավորների սպանիչ կարիքի մեջ:

Ռուսաստանի սոց.-դեմոկրատյան, ուսական բանվորները կհասնեն այն բանին, վոր Ռուսաստանում «Կորչի ցարի միապետությունը, կեցցե ուսական դեմոկրատական հանրապետությունը» ժողովրդական ասացվածք դառնա: Բանվորներ, հիշեցեք հինգ թվականը: Գործադուլային պայքարով դուք նոր կյանքի, զիտակցության և ազատության կոչեցիք միլիոնավոր աշխատավորների: Յեվ ցարական ընթերցանքի տասնամյակները չեն տվել, չեն կարող տալ ձեզ կյանքի այն բարեկամներին մի տասներորդն անգամ, վորին դուք այժմ հասաք մասսաների պայքարի միջոցով: Բանվորներին ա-

պահովագրման նախադրի վիճակը, վորը կալվածատիրական դուժայի կողմից ալանդակվեց կազեմների մասնակցությամբ, մի ավելորդ անգամ ցույց տվավ թե բանվորները ի՞նչ կարող են սպասել վերևից: Հակահեղափոխությունը խեց մեզանից համարյա թե մեր բոլոր նվաճումները, բայց նա չխեց և չի յել կարող խել յերիտասարդ բանվորության և աճող ու որեցոր ամբողջ համայն ուսական պրոլետարիատից նրա ուժը, աշխուժությունը և դեպի իր գործն ունեցած հավատը:

Կեցցե բանվորների կյանքի բարեկաման համար մղվելիք նոր պայքարը, այն բանվորների, վորոնք չեն կամենում ֆալ ստրուկներ աքսորավայրերում, գործարաններում և ֆարրիկաներում: Կեցցե Տ ժամյա բանվորական որը: Ով փափաղում է Ռուսաստանի ազատության, նա պետք է ոգնի այն դասակարգին, վորը ցարական միապետության համար 1905 թվին զերեզման է փորել և վորը գալիք ուսական հեղափոխության միջոցին այդ զերեզմանի մեջ կկտրի Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների խոշորագույն թշնամուն:

Գյուղացիներ, դուք ձեր պատգամավոր—աշխատավորականներին ուղարկում ելիք առաջին և յերկրորդ Դումաները հավատարմ և հուսալով, թե նրանք խաղաղ կերպով ձեռք կրեն նրա համաձայնությունը կալվածատիրական հողերը ժողովրդին վերադարձնելու:

Դուք այժմ կարող եք համոզվել, վոր ցարը—Ռուսաստանի ամենախոշոր կալվածատերը կալվածատերերի և չինովնիկների պաշտպանության համար կանգ չի առնի վոչ մի ուխտագանցության, վոչ մի որինազանցության, վոչ մի բռնության և արյունահեղության առաջ: Տանե՞ք նրա վերջինաց ճորտատերերին, համբերե՞ք լուրթյամբ նրա չինովնիկների ծաղր ու անարգանքներին... հարցուք հաղարներով և միլիոններով մեռնե՞ք տանջանքներից, քաղցից, և ծայրահեղ չքավորությունից ծնունդ առած հիվանդություններից, թե՞ մեռնե՞ք ցարական միապետության և ցար-կալվածատիրական դուժայի դեմ պայքարի մեջ, վորպեսզի շատ թե քիչ տանելի և մարդավայել կյանք նվաճե՞ք մեր յերեխաների համար: Ահա մի հարց, վոր ծառանում է ուռս գյուղացիության առաջ: Յեվ Բանվորական Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցությունը կանչում է գյուղացիներին պայքարի, կատարյալ ազատության. կալվածատիրական բոլոր հողերի առանց վորեն վճարի գյուղացիներին տալու համար:

Վոգորմությամբ չի կարելի չքավորություն բուժել, գյուղացիությանը քաղցից ազատել: Վոչ թե վոգորմություն են պահանջում գյուղացիները, ալ այն հողը, վորը նրանք դարբով վոռոգել են իրենց քրտինքով և արյունով: Վոչ թե իշխանության և ցարի հոգատարությունն է հարկավոր գյուղացիության, ալ նրանց անհրաժեշտ է ազատություն չինովնիկների և ցարի ձեռքից, ազատություն իրենց գործերը իրենց ձեռքով տնորինելու:

Թող ուրեմն 4-րդ Դումայի այս ընտրությունները հասունացնեն մասսաների քաղաքական զիտակցությունը նրանց վճռական պայքարի գրավելու համար:

Ընտրություններին պայքարում են յերեք գլխավոր կուսակցություններ, սե հարցուրակայիններ, ազատամիտներ և սոցիալ-դեմոկրատներ:

Սե հարցուրակայիններին են պատկանում և ալ ազգայնականները և

հոկաեմբերականները: Նրանք բոլորը կառավարութեան կողմն են, կնշանակե նրանց տարբերութիւնը իրարից չի կարող շատ թե քիչ լուրջ նշանակութիւն ունենալ: Անխնա պայքար բոլոր այդ սե հարյուրակային կուսակցութիւնները դեմ—անա, այս և մեր լողունները:

Լիբերալները—դա կադետների կուսակցութիւնն է: («Սահմանադրական դեմոկրատական» կամ «Ժողովրդական ազատութեան»):

Այդ կուսակցութիւնը՝ ազատամիտ բուրժուազիայի կուսակցութիւնն է, վորը ցանկանում է իշխանութիւնը ցարի և ճորտատեր կալվածատերերի մեջ այնպես բաժանել, վոր իրանց իշխանութիւնը մինչև հիմքը չքայքայվի այնպես, վոր իշխանութիւնը տրվի Ժողովրդին:

Լիբերալները, ատիկով կառավարութեան, իրենց իշխանութիւնից հեռու չեն պահում, նպաստելով նրա մերկացումներին, տատանում և քայքայում մտցնելով նրա շարքերը, ավելի ևս անսահմանորեն ատում են հեղափոխութիւնը, վախենում են մասսայական ամեն մի պայքարից, ավելի մեծ տատանումներով և անվճռականութեամբ են վերաբերվում՝ Ժողովրդի ազատագրական պայքարին, վճռական մոմենտներին դավաճանորեն անցնելով միապետութեան կողմը:

Հակահեղափոխութեան ժամանակները լիբերալները ձայնակցում ելին ցարիկի «սլավոնական» ցնորքներին, հաշվելով նրանց պատասխանատու ուղղութիւնը, սողալով ցարի առաջ, ինչպես «նորին մեծութեան ուղղութիւնը» հեղափոխականներին և մասսաների հեղափոխական պայքարը ցեխոտում ելին և կամաց-կամաց ավելի ու ավելի ելին յերես դարձնում ազատութեան պայքարից:

Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցութեանը նույնիսկ սե III Դուժայում կարողացավ բարձրացնել հեղափոխական դրոշակը, կարողացավ և այնտեղից ոգնել կազմակերպութեան՝ հեղափոխական լուսավորութեան գործին, և գլուղացիների պայքարին կալվածատերերի դեմ: Պրոլետարիատի կուսակցութիւնը առաջավոր դասակարգի միակ կուսակցութիւնն է, վորն ընդունակ է Ռուսաստանի համար ազատութիւնը նվաճել: Յեւ այժմ մեր կուսակցութիւնը Դուժա չե գնում վոչ թե նրա համար, վոր այնտեղ «բեֆորմներ» խաղա, վոչ թե նրա համար, վոր սահմանադրութիւնը պահպանի, հոկտեմբերականներին համոզի, կամ Դուժայից բեակցիտան դուրս վռնդի, ինչպես ասում են Ժողովրդին խաբող ազատամիտները, այլ նրա համար, վոր Դուժայի ամբիոնից մասսաներին պայքարի կոչեն, պարզաբանեն սոցիալիզմի ուսմունքը, բաց անեն ամեն կառավարական և ազատամտական խաբեբայութիւն, մերկացնեն Ժողովրդի հետամնաց խավերի միապետական նախապաշարունակները և բուրժուական կուսակցութիւնների արմատները, մի խոսքով, նրա համար, վորպեսզի նոր ռուսական հեղափոխութեան համար գիտակից մարտիկների մի բանակ պատրաստեն:

Յարական կառավարութիւնը և սե հարյուրակային կալվածատերերը լիովին գնահատել են, թե ի՞նչ ուժ է Դուժայի Սոցիալ-Դեմոկրատական ֆրակցիան հեղափոխութեան համար: Վոստիկանութեան և ներքին գործերի մինիստրութեան բոլոր ջանքերն այժմ ուղղված են այն բանին, վորպեսզի սոցիալ-դեմոկրատներին թույլ չտան չորրորդ Դուժա անցնելու: Բանվորներ և քաղաքացիներ միացեք, ի մի խմբվեցեք Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. շուրջը,

վորը վերջիս կայացած իր կոնֆերանսում, կաղերքելով դժվարին տարիների քայքայումից, նորից իր ուժերը հավաքել է և պարզել իր դրոշակը:

Թող բոլորը և ամեն մեկը ընտրութիւններին և ընտրական ագիտացիային մասնակցութիւն ցույց տան— և այդ ժամանակ կառավարութեան ջանքերն իզուր կանցնեն, և հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի կարմիր դրոշակը Դուժայի ամբիոնից պարզվելու չե վոստիկանական, իրավագուրկ, արշունով ծածկված, խեղդված և քաղցած Ռուսաստանում:

Կեցցե Ռուսաստանի դեմոկրատական հանրապետութիւնը:

Կեցցե Տ ժամյա բանվորական որը: Կեցցե կալվածատիրական հողերի բռնագրավումը: Բանվորներ և քաղաքացիներ, աջակցեք ՌՍԴԲԿ ընտրողական ագիտացիային: Ընտրեցեք Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական կուսակցութեան թեկնածուներին:

Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտե

ԾԱՆՈԹ ԽՄԲ.— Բոլոր տեղերում բուլլետեններ և մենշևիկներ հիշատակված են բեկեր և մեկեր. (беки и меки). մենք պարզութեամբ համար դրել ենք ուղղակի՝ բուլլետեններ և մենշևիկներ:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑ-ԴԵՄ. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Պրոլետարներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք!

Յերկրում հետաքրքրութիւն է զարթնում, կենդանանում դեպի քաղաքական կյանքը և դրա հետ միասին մեր կուսակցութեան կրիզիսը մոտենում է իր վախճանին:

Անշարժութեան մեռյալ կետն անցնում է: Մոտ ժամանակներում տեղի ունեցած ընդհանուր կուսակցական կոնֆերանսը—կուսակցութեան վերածնունդի ամենափայլուն ապացույցն է: Ամրացած, ռուսական հեղափոխութեան վերելքի հետ համընթաց և ավերված նրա անկումից հետո մեր կուսակցութիւնը յերկրի քաղաքական զարթոնքի հետ միատեղ պետք եր վոր վոտքի կանգնել: Արդյունաբերութեան հիմնական ճյուղերի զարգացումը և բանվորների իրական աշխատավարձի անկման հետևանքով կապիտալիստների շահույթների աճումը՝ բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական կազմակերպութիւնների ազատ զարգացումը և դրա հետ բանվորների լեզալ և անլեզալ կազմակերպութիւնների բռնի քայքայումը, կենսական մթերքների գների բարձրացումը, կալվածատերերի շահույթների ավելացումը և դրա հետ գյուղացիական տնտեսութիւնների քայքայումը և ավելի քան 25 միլիոն բնակչութիւն ընդգրկող սովը և «վերանորոգված» հակա-հեղափոխական ռեժիմի բաց և արձակ անդորութիւնը —այս բոլորը չեյին կարող չը-

ներգործել աշխատավորության խավերի և ամենից առաջ պրոլետարիատի վրա, նրանց մեջ դեպի քաղաքական կյանքը հետաքրքրություն դարձնելու մտքով: Այդ վերածնունդի փալտուն ապացույցներից մեկն էլ այս տարվա հունվար ամսում կապացած Ռուսաստանի Սոց.-Դեմ. Բ. Կուսակցության կոնֆերանսն էր:

Սակայն ուղեղներում և սրտերում տեղի ունեցող կենդանացումը, ներկայիս վերջ քաղաքական պայմաններում չի կորող պարփակվել իրենով, նա անխուսափելիորեն պետք է փոխվի բացարձակ մասսայական չեղելիքների: Անհրաժեշտ է բարելավել բանվորների կյանքը, բարձրացնել աշխատավարձը, կրճատել բանվորական ուրը, և հիմքից փոխել բանվորների դրուժությունը գործարաններում, ֆարրիկաներում և հանքերում: Բայց ի՞նչպես կատարել այդ ամենը, յեթե վոչ, տակավին արգելված մասնակի և ընդհանուր տնտեսական չեղելիքների միջոցով:

Անհրաժեշտ է ձեռք բերել խաղելիքների դեմ պայքարելու ազատ իրավունքներ, գործադուլների, միութունների, ժողովների, խոսքի, մամուլի և այլ իրավունքներ: Առանց այդ իրավունքների, իրենց կյանքի պայմանների բարելավման համար բանվորների կողմից մղվող պայքարը ծայր աստիճան դժվար է լինելու: Բայց ի՞նչպես կատարել այդ ամենը, յեթե վոչ բացարձակ քաղաքական չեղելիքների, ցույցերի, քաղաքական գործադուլների և այլ միջոցներով:

Պետք է յերկիրն առողջացնել, վերը հիվանդ է պարբերական քաղցածությունը, պետք է վերջ դնել իրերի ներկա դրուժյան, վերի միջոցին տասնյակ միլիոնավոր հողի աշխատավորներ պարբերաբար հարկադրված են առվի և թե նրա արհավիրքներին յենթարկվելու: Անմոռություն է ձեռքերը ծալած՝ նայել, ինչպես քաղցած հայրերն ու մայրերն արտասուքն աչքներին մի քանի կոպեկով ծախում են իրենց տղաներին և աղջիկներին:

Պետք է հիմքից կործանել արդի ֆինանսական գիշատիչ քաղաքականությունը, վերը քայքայում է աղքատ գյուղական տնտեսությունը և յուրաքանչյուր անբերրիության ժամամասնակ անխուսափելիորեն ավերիչ քաղցի պերկը նետում միլիոնավոր գյուղացիների: Հարկավոր է յերկրը փրկել մուրացկանությունից և բարոյալքումից:

Բայց հնարավոր է այդ բոլորը կատարել, առանց վարից վեր հիմնահատակ անելու ցարիզմի շենքը:

Յեվ ի՞նչպես կարելի յե հիմնահատակ անել ցարական կառավարությունը իր բոլոր ճորտատիրական մնացորդներով, յեթե վոչ ժողովրդական լայն հեղափոխական շարժման միջոցով, նրա պատմականորեն ճանաչված առաջնորդի—սոցիալիստական պրոլետարիատի ղեկավարությունը:

Սակայն, վերպես ապագայի չեղելիքներն անջատ և անկանոն չլինեն, վերպեսգի պրոլետարիատը կարողանա պատվով իրագործել ապագա չեղելիքների համախմբողի և ղեկավարի բարձր դերը—այդ բոլորի համար բացի ժողովրդի լայն խավերի հեղափոխական գիտակցությունից և պրոլետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցությունից, անհրաժեշտ է նաև պրոլետարական ուժեղ և ձկուն կուսակցության գոյությունը, վորն ի վիճակի լինի տեղական կազմակերպությունների իրարից անջատ ուժերը միացնել, ստեղծել մի ընդհանուր ուժ, և այդպիսով հեղափոխական շարժումն ուղղել թըշնամիների գլխավոր ամբողջների վրա: Կարգավորել պրոլետարիատի կուսակ-

ցությունը՝ Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. ահա ինչն է առանձնապես անհրաժեշտ, վերպեսգի պրոլետարիատը կարողանա ըստ արժանավույն ղեկավարել հեղափոխական չեղելիքներին: Միաձուլության հրամայական անհրաժեշտությունը՝ միաձուլ կուսակցությունն էլ ավելի ցայտուն է հանդես գալիս IV Դումայի ընտրությունների նախորդակին:

Բայց ի՞նչպես կարգի բերել կուսակցությունը: Անհրաժեշտ է ամենից առաջ ուժեղացնել տեղական կուսակցական կազմակերպությունները: Այդ կազմակերպությունները բաժանված են մանր և ավելի մանր խմբակների, յենթարկված են ծով հիասթափման և կորցրել են դեպի գործն ունեցած հավատքը, զրկված են ինտելիգենտ ուժերից և հաճախ պալթման են յենթարկվում պրովակատորների միջոցով: Ո՞վ չի ծանոթ տեղական կազմակերպությունների այս անհրապույր պատկերներին: Հարկավոր է, և կարելի յե, վերջ դնել ուժերի ցրվածությանը: Մի կողմից բանվորական մասսաների սկսվող զարթոնքը և մյուս կողմից վերջերս տեղի ունեցած կոնֆերանսը, վեր արտացոլումն է այդ զարթոնքի, բավականաչափ հեղացնում են այդ ցրվածության լիկվիդացիայի յենթարկելու գործը: Կատարենք այն ամենը, ինչ վեր մեզանից կախված է կազմակերպական ցրվածությունը լիկվիդացիայի յենթարկելու համար: Թող ամեն մի քաղաքում, ամեն մի արդյունաբերական վայրում ի մի համախմբվեն Սոց.-Դեմոկ. բանվորները, բոլորը միասին՝ առանց ֆրակցիաների տարբերության (բառերն անընթեռնելի յեն) — բոլոր նրանք, վորոնք հավատում են Ռուսական Սոց.-Դեմ. անկեղալ կուսակցության անհրաժեշտությունը, թող նրանք բոլորը համախմբվեն տեղական կուսակցական կազմակերպությունների շուրջը: Թող այն ստանդակները, վորոնք միացնում են բանվորներին շահագործվող մի բանակի մեջ, թող նույն այդ ստանդակները նրանց միացնեն ժառանգներին միասնական կուսակցության մեջ՝ ընդդեմ շահագործման և բռնության:

Կարիք չկա անդամներին մեծ քանակի հետևից ընկնել. աշխատանքի ներկա պայմաններում այդ կարող է նույնիսկ վտանգավոր լինել. կարևորը ընկերների վորակն է, և այն, վոր տեղական կազմակերպությունների շուրջը խմբված ազդեցիկ ընկերները գիտակցեն գործի ամբողջ կարևորությունը, վորին նրանք ծառայում են և իրենց աշխատանքը տանեն տոկուն կերպով, հեղափոխական Սոցիալ.-Դեմոկրատիայի գծով: Յեվ թող այդ կերպ կազմակերպված տեղական կազմակերպությունները չփակվեն իրենց մեջ, թող նրանք անդադար միջամտեն պրոլետարիատի պայքարի բոլոր գործերին, սկսած «ամենափոքրից» և սովորականներից մինչև «ամենախոշորները» և «անսովորները» (բառն անընթեռնելի յե): Թող նրանց ազդեցությունից չըվրիպի աշխատանքի և կապիտալի վոչ մի ընդհարում, բանվորական մասսաների և վոչ մի բողոք, ցարական կառավարության գաղափարությունների դեմ (բառերն անընթեռնելի յեն): Պետք է միշտ հիշել, վոր միմիայն այդ ձևով կարելի յե տեղական կազմակերպությունների ամրապնդման և առողջացման հասնել: Ահա, թե ինչու, ի միջի այլոց, անհրաժեշտ է ամենակենդանի կապեր (բառն անընթեռնելի յե) ունենալ գոյություն ունեցող ազատ բանվորական մասսայական կազմակերպությունների, միությունների և ակումբների հետ և ամեն կերպ աջակցել նրանց զարգացման:

Յեվ թող ընկեր բանվորներին չշփոթեցնի գովաբանությունը և բարոյու-

թյունն ալն խնդիրները, վորոնք ընկնում են բացառապես նրանց վրա, ինտելիգենտ ուժերի բացակայության հետևանքով. պետք է միանգամայն և ընդմիջող դեն շարժել անտեղի համեստությունը և անսովոր (անընթեռնի) աշխատանքի «հիվանդությունը», պետք է համարձակություն ունենալ կուսակցական բարդ աշխատանքների լծվելու. ցավ չեն, չիթե վորոշ սխալներ կերևան, մի չերկու անգամ կսայթաքվեն և հետո կսովորեն ազատ քայլել: Բեքեղները յերկնքից չեն ընկնում, նրանք զարգանում, մեծանում են ներքևից, կուսակցական բոլոր ասպարեզներում կատարած աշխատանքի ընթացքում: Տեղական կազմակերպությունները, լինեն նույնիսկ ուժեղ և ազդեցիկ, առանձին վերցրած, դեռ ևս կուսակցություն չեն կազմում: Դրա համար հարկավոր է նրանց հավաքել ի մի և միևնույն ընդհանուր կյանքով ապրող մի ամբողջություն կազմել: Իրարից անջատված տեղական կազմակերպությունները, վորոնք վոչ միայն փոխհարաբերություն չունեն իրար հետ, այլ և մեկը մյուսի գոյություն մասին փոխադարձաբար վոչինչ չգիտեն, այդպիսիներն ամբողջապես իրենց բախտին են թողնված, և գործում են իրենց պատասխանատվությամբ, հաճախ տանելով հակադիր գծեր — այդ բոլորը կուսակցության մեջ գոյություն ունեցող տնայնագործական ծանոթ պատկերներ են: Կապել տեղական կազմակերպություններն իրար հետ և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի շուրջը հավաքել ներանց, ահա, հենց այդ ել նշանակում է հրաժարվել տնտեսագործությունից և հարթել պրոլետարական կուսակցության կարգավորման գործի ուղին:

Պետք է ունենալ, տեղական կազմակերպությունների հետ կենդանի կապերով միացած, և նրանց իրար հետ կապող, սխտեմատիքաբար ինֆորմացիա տվող (բառն անընթեռնի), ազդեցիկ կենտրոնական կոմիտե, վորն անդադար միջամտում է ընդհանուր պրոլետարական յեկույթների բոլոր գործերին (բառն անընթեռնի), կոմիտեն (բառն անընթեռնի) իր տրամադրություն տալ ունեցող լայն քաղաքական պրոպագանդայի համար Ռուսաստանում լույս տեսնող անլեզալ թերթ—ահա թե դեպի վոր կողմը պետք է ընթանա կուսակցության վերանորոգման և ի մի հավաքման (բառն անընթեռնի չե) կուսակցության (բառն անընթեռնի չե), կարիք չկա ասել, թե կենտրոնական կոմիտեն միայնակ չի կարող իրագործել այդ գծվարին խնդիրը: Տեղական կազմակերպությունների ընկերները պարտավոր են հիշել, վոր տեղերում, առանց նրանց սխտեմատիկ (բառն անընթեռնի) աջակցության կենտրոնական կոմիտեն անխուսափելիորեն կդառնա մի դատարկ հնչյուն, իսկ կուսակցությունը — ֆիկցիա: Ուստի անհրաժեշտ է կենտրոնի և տեղական կազմակերպությունների համերաշխ աշխատանքը — ահա (բառն անընթեռնի) կուսակցության վերածնունդն անհրաժեշտ պայմանը, ահա թե ինչի ենք մենք կոչում ընկերներին:

Այսպես, ընկերներ, կուսակցության հետ, Ռուսաստանի վերածնվող անլեզալ Սոց.-Դեմ. Բանվորական կուսակցության հետ, կեցցե Ռուսաստանի միասնական Սոց.-Դեմ. Բանվորական կուսակցությունը:

ՌԻՊՏԲԿ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏ. Կ.-ՏԵՐ ՏԱՊԱՐԱՆ (8,000)

Ս. ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Բազու, 30 մարտի: Յերեկ, հաջողվեց վերջապես հավաքել մի քանի բանվորների, վորոնք շրջանները՝ ամենաաչքի ընկնող մարդիկն էին՝ Բալախանու, Բերիհեյբաթի, Սև քաղաքի, և քաղաքի: Վոչ մի կազմակերպություն չկա (խոսքս տեղական ընդհանուր քաղաքի կենտրոնի մասին է), վորի պատճառով և ստիպված չեղա սահմանափակվել վերոհիշյալ բանվորների մասնակի խորհրդակցությունից: Չնայելով իմ թափած ջանքերին, ինձ հաջողվեց մենշևիկներին ժողովի տանել, նրանք ուղղակի հայտարարեցին, վոր վախենում են ժողովի դեպի, և «թախանձագին» խնդրում են ինձ, մի քանի ժամանակ ևս մնալ, մինչև կխաղաղվի (հավանաբար վերջին անհաջողությունը և պրովակացիայի մասին տարածված լուրերը) և հնարավոր կլինի ժողովներ կազմակերպել: Հետաքրքիր է, ահա թե ինչը. մենշևիկներն ունեն իրենց համաքաղաքային կենտրոնը (մի ղեկավարող կոլլեկտիվ, վորի մեջ միմիայն մենշևիկներն են մտնում):

Ի պատասխան իմ նկատողության, թե մենշևիկների այդ որինակ գործելակերպը հավասար է պառակտման, նրանք, աչքերը դեպի յերկինք բարձրացնելով, պատասխանեցին, թե ահա չորս ամիս է, վոր փնտրում են բայլեիկներ, վոր մեկին ու մեկին կոպտացիայի իրավունքով իրենց կենտրոնը մտցնեն, և մինչ այժմ ել չեն կարողանում գտնել: Իհարկե, շատ տարօրինակ է, վոր այդ 4 ամսվա ընթացքում ժանդարմներին հաջողվեց մի յերկու անգամ բայլեիկներ գտնել և նրանց բանտ դնել, իսկ մենշևիկներին չի հաջողվել ամբողջ Բագվում մի հատ բայլեիկ անգամ գտնել: Բայց ֆրակցիոնական տրամաբանությունն այդպես է: Ժողովը վորոշեց. վերականգնել Բագվի կազմակերպության միացման և վերածնունդ գործը, այդ նպատակով վորոշեցին առաջարկել մենշևիկներին բայլեիկներին հետ միասին շրջաններում յեղած բլիշների ներկայացուցիչներից, անկախ ֆրակցիաներից կազմել ընդհանուր ղեկավար մի կոլլեկտիվ: 2) Կազմել ընդհանուր (մենշևիկներն իրենցն արդեն ունեն) ընտրողական հանձնաժողով՝ և ամեն բանում յենթարկել նրան ապագա միաձուլ կոլլեկտիվին, 3) փետրվարյան կոնֆերանսի համար պատգամավորի ընտրությունը միանգամայն կանոնավոր է կատարված, իսկ ղեկավար կոլլեկտիվի յերկու անդամների բողոքը, վորոնք ինչ-ինչ պատճառներով ղեկավար կոլլեկտիվ են անվանում իրենց, վոչ մի բանի վրա չի հիմնված և կարող է հասկացվել, միայն վորպես նեղ ֆրակցիոնական յեկույթ, 4) պետք է ընդունել և վորջունել կոնֆերանսը, վորին Բագվա բոլոր բանվորները՝ բայլեիկները և մենշևիկներն ընտրել էին իրենց պատգամավորը, կոնֆերանսում ընտրված Կ. Կ., այնտեղ հանած բանաձևերը, բացառությամբ տեղական բանաձևի այն մասի, վորտեղ հիշատակում է ընտրությունների ժամանակ լիկվիդատորներին հետ համաձայնության գալու դեմ: Առանձնապես վորջունում են կոնֆերանսի այն քայլը, վորի հիման վրա կուսակցական աշխատանքի ղեկավարությունն անցնում է Ռուսաստանում գործող ԿԿ-ին, 5) նոր կոնֆերանսի ոգտին սկսված ագիտացիայի առթիվ ժողովն առաջարկում է ԿԿ-ին բանակցություններ սկսել ծայրագավառների ազդային կազմակերպությունների հետ: Իսկ ինչ վերաբերվում է Անդրկովկասյան յերկրային (ՕՃ-

ЛОСТ) Կոմիտեյի ներկայացուցիչներին, վորոնք մասնակցութիւն են ունեցել ծալրագովառների ազգային կազմակերպութիւնների հունվարյան հայտնի խորհրդակցութիւնը, ապա ժողովն անհրաժեշտ է համարում ընդգծել, վոր վոչ մի Անդրկովկասյան չերկրային կոմիտեյի մասին Բագովում ահա 3 տարի չեն, վոչինչ չի լսվում, վոր այդպես կոչված չերկրային կոմիտեն 3 տարվա ընթացքում Բագովում իր գոյութիւնը չի ցուցադրել վոչ մի գործողութեամբ և վոչ մի թերթիկով, վոր այդ ժամանակամիջոցում Բագովում բանվորները գործ են ունեցել Բագովա ղեկավար կոմիտեյի հետ, իսկ չերկրային կոմիտեյի ներկայացուցիչներին հետ—յերբեք, վորի համար և վերոհիշյալ խորհրդակցութեան մեջ չերկրային կոմիտեյի ներկայացուցիչներին հանդես գալը համարում են տղեղ և անորինական ակտ, 6) ԿԿ-ի ծրագրած թերթի առթիվ («ԿԿ-ի լրատու») ժողովը վորոշեց ամեն կերպ պաշտպանել այդ ուրախալի ձեռնարկումը:

— Թանկագին բարեկամ. խնդրում եմ ձեզ, ըստ հնարավորութեան բոլոր ոտաբազդի բառերը փոխել իսկական ուսականով: Ձե՛ք, վոր բանվորներին համար այդ ամբելի հասկանալի կլինի: Հետո, չե՛ք գտնում, արդյոք, վոր Սոց-դեմ. ֆրակցիայի մասին չեղած ամբողջ ֆրագան մի քիչ անհարմար ե: Այնտեղ ասված է՝ «Ռուսաստանի ազատագրման համար... Պրոլետարիատը ազատագրման համար... հարկավոր է արժանի... Ս-դեմ. ֆրակցիա ունենալ և 4-րդ պետական դումայում»: Անհամապատասխանութիւն է ստացվում հսկայական խնդիրների (Ռուսաստանի և պրոլետարիատի ազատագրումը) և միջոցների (պարլամենտական ֆրակցիայի) միջև: Այն ինչ, յես բոլորովին այդ չեյի ցանկացել ասել և հուսով եմ, վոր դուք ել այդպես եք մտածում: Այդ պատճառով առաջարկում եմ ձեր հավանութիւնն ու համաձայնութիւնն այդ ֆրագան այսպես խմբագրելու համար—«Ռուսաստանի ազատագրութեան և այլն, պրոլետարիատի ազատագրութեան և այլն ծայր աստիճան անհրաժեշտ է ներկայիս քաղաքական պայմաններում ողտագործել դումայի ամբիոնը, այդ իսկ պատճառով 4-րդ պետական դումայում... սոցյալ-դեմոկրատական ֆրակցիա վորը կլինի մյուս չերեք պետական դումաների սոց-դեմոկրատական ֆրակցիաների հաջորդը և արժանի ժառանգը»:

Հետո գալիս է ուղղում: Մի բնագրում ասված է. «Յեթե այդ վառ փաստերին ավելացնենք տնտեսական պայքարի զարգացումը...: Իմ կարծիքով անհարմար է. պետք է լինի. «Յեթե վերջին որերի այդ վառ փաստերին ավելացնենք տնտեսական կյանքի զարգացման նշանները». մի տեղում անհրաժեշտ է ավելացնել՝ «Ընտրողներին», վորտեղ ասված է. ընտրողների կոլլեգիայի կուսակցականութեան մասին: Ներեցեք, Թանկագին բարեկամ, վոր գրում եմ այսպիսի անհարմար թղթի կտորի վրա: Բայց ուրիշը չկար: Կրկին անգամ սեղմում եմ ձեր ձեռքը, ցտեսութիւն:

Ձեր՝ ՍՈՒՐԵՆ

ՍՊԱՆԳԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆ ԻՐ ՅԵՐԵԽԱՆԵՐԻՆ 1915 ԹԻՎ 27 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ

Թանկագին Մանուշիկ, Թանկագին բալիկներ.

Բոլոր նամակները, բաց նամակները և լուսանկարներն ստացել եմ: Յես այդ բոլորը միասին եմ ստացել, պատճառն այն է, վոր փոստը մեզ մոտ ամբողջ չերկու ամիս չի յեկել, նույնպես և այտեղից այդ ժամանակամիջոցում փոստը դուրս չի գնացել: Ծանապարհները փակ են չեղել: Այդ մասին յես ձեզ մի քանի անգամ գրել եմ: Այս նամակից առաջ յես ձեզ գրել եմ մի մեծ, շատ մեծ նամակ: Դուք ստացել եք այդ նամակը: Ձեր նամակներից այդ չի յերևում: Այժմ դուք ստիպված պետք է լինեք ապահովված նամակներ ուղարկել. հասարակները տեղ չեն հասնելու—կորչելու լին: Ձե՛ք վոր ներկայումս պատերազմն անմիջականորեն ձեզ էլ է դիպել, և պետք է կարծել վոր ամենայն հավանականութեամբ, դրութիւնը ժխտալին է:

Բագրատ Սեմյոնովիչին հայտնեցեք հատուկ շնորհակալութիւնս «Կավ-կադսկոյե Սլովոյի» համար, Հետաքրքիր է կարդալ Խաթիսովներին, Դոլուխանովներին և այլ զրպանային գործերի վարպետների ճոռմարանութիւնները: Յեթե դուք, բալիկներ, չերեմն լսում եք, ինչ վոր նրանք գրում կամ խոսում են,—նրանց մի մաղաչափ անգամ չհավատաք: Նրանք խաբեբաներ են, վորոնք վաճառքի լին հանել իրենց և խիղճը և պատիվը, ի հարկե, չեթե միայն նրանք խիղճ և պատիվ ունեն:

Դուք, բալիկներ, չերեմ լսել եք, վոր ֆրանսիական Ռեյմս քաղաքն ուժեղացել է ժամանակ, գերմանացիների կողմից արձակած գնդակներից և ուժերներից Ֆլաավել է հին յեկեղեցին, կաթոլիկական տաճարը: Այդ առթիվ շատ խոսվել և գրվել է, շատ աղմուկ են բարձրացրել, այդ տաճարի ավերումը անվանում են վայրենութիւն, բարբարոսութիւն և այլն: Հապա, մտածեցեք, բալիկներս. ինչն է ավելի զարհուրելի—մի տաճարի ավերումը, թե՛ հազարավոր ու միլիոնավոր մարդկանց կորուստը: Այն ինչ, այժմ ամեն քր., ամեն ժամ, ամեն րոպե հազարավոր, հարյուր հազարավոր մարդիկ միմյանց սպանում են, միլիոն չերիխաներ մնում են վորը, միլիոն մայրեր կորցնում են իրենց չերիխաներին, տասը միլիոնավոր մարդիկ քայքայվում, սնանկանում են, քաղցի յին մատնվում: Պատերազմն ինքն ըստ ինքյան

մի զարհուրելի, վայրենի և բարբարոս բան է, մանավանդ այսպիսին, ինչպիսին համաշխարհային պատերազմն է: Մենք այժմ ապրում ենք ըստ ամենայնի մի շատ տխուր ժամանակաշրջանում և դուք, իմ զավակներ, մի կոշտացեք, չչարանաք բնությամբ, վոչ վոքի չատեք: Կգա ժամանակ, մառախուղը կվերանա, կգա թափված արտասուքի ծովերի, արյան ովկիանոսների, միլիոնավոր կործանված կյանքերի հատուցման ժամը...

Ձեզ ուղարկում եմ իմ լուսանկարները: Չծիծաղեք: Լուսանկարում չես կատարյալ արարի չեմ նմանում: Դեռ յես ամենալավերն եմ ջոկել: Մեր

լուսանկարիչն այդպես է: Յես դե բնականից գեղեցիկ չեմ, նա դեռ ևս «զարդարել է»:

Իսկ շունը—դա իմ հավատարիմ, շատակեր և խորամանկ գամփուն է: Նրա մասին չես ձեզ արդեն գրել եմ: Յես հիմա ունեմ նարտեր, վորոնց շներն են քաշում (սահնակների նման մի բան է), չես լծում եմ Հավատարիմին, Լերեգին և Դումկային և քշում: «Ձիերը» դեռ ևս ջահել են, և շատ են չարում, բայց վոչինչ, կտվորեն:

Յես մի շաբաթ անտառում աշխատում եյի, ապրում եյի հեռու անտառի խորքում ընկած մի խրճիթի մեջ, քիչ եր մնացել վոր քիթս սառեցնեի (43 աստ. սառնամանիք եր), բայց ելի մոտ 9 ուրբի աշխատեցի: Սակայն ավել աշխատելուց հրաժարվեցի: Չափազանց դժվար է աշխատանքը և իմ ուժերիցս վեր: Պարտք ունեյի և այդ վաստակովս պարտքս վրձարեցի:

Այն գրքերը, վորը դու կարդում ես—վոչինչ, բայց ավելի լավ կլինեի ավելի շատ կարդալ բնական գիտությունների վերաբերյալ:

Ահա, որինակ, չես շատ քիչ գիտեմ բնության մասին և չես հաճախ այդ պատճառով տուժում եմ: Կամ ժամանակ—կարգն, սովորեր: Շատ ուրախ եմ քո լավ սովորելու համար, Մանուշիկ: Յեվ ել ավելի ուրախ կլինեյի, չեթե կարողանայի քո զարգացման մասին դատել, վոչ թե քո թըվանշանների աչլ քո նամակների բովանդակության հիման վրա:

Ինչպես ե գործը նոր լեզուների վերաբերյալ—գերմաներենի և ֆրանսերենի: Ինձ հաճախ նամակ գրիր, գրեցեք բալիկներ: Յես շատ հաճախ մտածում եմ ձեր մասին, կարոտում եմ և տխրում այս մթնալի որերին: Այստեղ, լույսը բացվում է ժամը տասին, իսկ ժամը չերեքին արդեն մութն ընկած է լինում: Որերն ել այնպես են, ինչպես մեզ մոտ աշնան յերեկոններին և լինում: Յես ձեզ գրել եմ, վոր ամեն բանի կարիք եմ զգում, իսկ մասնավորապես գրքերի, ընթերցանության կարիք ավելի եմ զգում: Յեթե մի վորեք բան պատահի, ինձ հիմունաք:

Միբելի Նյուիկ. Ինչպիսի ուրախությունք չես կգայի և քեզ կհամբուրեյի... Բայց չի կարելի: Լյալիկ, դու Հափազանց նիհար ես: Այդպես չի կարելի: Ավելի կեր: Սոյուպոչկա, ինչու լուսանկարում քո դեմքն այդքան տխուր է: Ձեզ բոլորիդ շատ և ջերմ համբուրում եմ, իսկ «Հավատարիմը» ձեր գնչիկները լիզում ե...

Ձեր ՊԱ.ՊԱ.

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

Եջ

1	Օ. Մռավյան.—Սուրեն Սպանդարյանի հիշատակը	5
2	Ս. Շահումյան.—Մեր Սուրենը	6
3	Ս. Կասյան.—Բարեկամ ընկերոջ մասին	13
4	Յա. Շումյացկի.—Ով եր Սուրեն Սպանդարյանը	15
5	Շ. Ելիավա.—Ուսումնասիրենք մարտիկի կյանքն ու աշխատանքը	17
6	Ս. Կարինյան.—Սուրեն Սպանդարյան	19
7	Ս. Խաչոյան.—Սուրեն Սպանդարյան	20
8	Ռ. Ոկիճեզյան.—Սպանդարյանը Մարքսիստ	25
9	Վ. Հովսեփյան.—Հանդիպումներ ընկ. Տիմաֆեյի հետ	26
10	Վ. Խաչատրյան.—Մեր Սուրենը	27
11	Վառն Ստուրուա.—Ընկ. Սուրեն Սպանդարյանի մասին	31
12	Ռուբ. Դաւթոյան.—Սուրեն Սպանդարյանը Բազմում	33
13	Լ. Կիսիյան.—Սուրեն Սպանդարյանի հիշատակին	36
14	Սա. Կախոյան.—Անվիհեր Սուրենը	37
15	Բանվոր Ս. Բրահամ.—Սուրենի գործը չի միանի	38
16	Բանվոր Ս. Բիր.—Սուրենի մասին	40
17	Մինաս.—Ով եր Սուրենը	41
18	Ընկ. Տիմաֆեյի (Սպանդարյանի) 1912 թ. ձերբակալությունը Բազմում	42
19	Ս. Յերզնկյան.—Սուրենը Մեռելի բանտում	47
20	Բ. Շահ-պարոնյան.—Դեպի աքսորավայր	50
21	Գերասիմ.—Ընկ. Սուրեն Տիմաֆեյը Թիֆլիսում և Սիբիրում	62
22	Վ. Շվեյցեր.—Տուրուխանի տաղավորում	54
23	Ս. Յենուկիձե.—Սուրեն Սպանդարյանի վերջին օրերը	56
24	Մելիք Մելիքյանի («Դեղուշկա») նամակը	59
25	Սա. Մռավյան.—Սուրեն Սպանդարյան	60
26	Ս. Կասյան.—Սուրեն Սպանդարյան	63
27	Ուլգա Սպանդարյան.—Սուրենի կյանքը	67
27	Յե. Սասունովա.—Սուրեն Սպանդարյանի նամակներն ու գրած կոչերը	68
	Ներածական խոսք	70
28	Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. Ընտրական պլատֆորման	75
29	Կուսակցության հետ	79
30	Սուրեն Սպանդարյանի նամակները	

807

25

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0184285

